

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number 64, Haziran / June 2020, 485-526

**İSKÂN-I AŞÂİR VE MUHACİRİN UMÛM MÜDÜRLÜĞÜNDEN
BERLİN BÜYÜKELÇİLİĞİNE MEHMET HAMDİ (ARPAĞ) BEY**

**From General Directorate of the Settlement of Tribes and Immigrants to Berlin Am-
bassador Mehmet Hamdi (Arpag) Bey**

(Makale Geliş Tarihi: 03.06.2020 / Kabul Tarihi: 20.06.2020)

Mevlüt YÜKSEL*

Öz

Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminden Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyrek yüzyılına kadar olan süreçte önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamı ve diplomattır. Duyûn-ı Umûmiye'de başladığı memuriyet hayatına, I. Dünya Savaşı yıllarında önemli çalışmalar yaptığı İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü vazifesiyle devam etmiştir. Hamdi Bey, savaştan sonra Rus işgalinden kurtarılan vilayetlerin yeniden imarı için kurulan komisyonda ve Londra Konferansı'na katılan heyette bulunmuştur. 1923 seçimlerinde Erzincan milletvekili seçilen Hamdi Bey, aynı yıl Lozan Barış Antlaşması gereğince Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak nüfus mübadelesi işinden sorumlu Muhtelit (Karma) Mübadele Komisyonu üyeliğine atanmıştır. 1925-1934 yılları arasında Viyana Elçiliği, 1934-1939 yılları arasında ise Berlin Büyükelçiliği yapmıştır. Emekli olduktan sonra bir süre matbaacılık yapan ve gazete çıkaran Hamdi Arpağ, Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti teşkilatlarında görev almıştır.

Bu çalışmada; Türkiye'nin yakın tarihinde önemli görevler yürüten devlet adamı ve diplomatlardan Mehmet Hamdi Arpağ'ın İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdüriyeti'nden, Berlin Büyükelçiliği'ne

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Assist. Prof. Dr., *Ataturk University, Faculty of Literature, Department of History*, mevlutyuk-sel@atauni.edu.tr, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3478-219X>.

kadar olan memuriyet hayatı ve faaliyetleri incelenmiştir. Çalışmanın amacı ise; devrinin olayları dâhilinde yakın dönem Türk tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan Arpağ'ın tanınmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhacirîn Müdürü Hamdi Bey, Muhtelit Mübadele Komisyonu, Viyana Elçisi, Berlin Büyükelçisi.

Abstract

Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey, a statesman and diplomat who served at important positions during the period until the first quarter century of the Republic of Turkey in the late Ottoman period. His civil service life, which he started in Duyun-ı Umumiye, continued as the General Directorate of the Settlement of Tribes and Immigrants, where he did important works during the First World War. After the war, Hamdi Bey was on the commission established for the reconstruction of the Provinces rescued from the Russian occupation and the delegation attending the London Conference.

Hamdi Bey was elected as a deputy for Erzincan in the 1923 elections and was appointed to membership of Mixed Exchange Commission responsible for a population exchange between Greece and Turkey in accordance with the Treaty of Lausanne. He served as the Vienna Ambassador between 1925-1934 and the Berlin Ambassador between 1934-1939. After his retirement, Hamdi Arpağ, who was busy with printing and publishing for a while, worked in the organizations of the Republican People's Party and Democratic Party.

In this study; civil service career and activities of Mehmet Hamdi Arpağ, one of the most important officials and diplomats of the recent history of Turkey who carried out important tasks, from General Directorate of the Settlement of Tribes and Immigrants to Berlin Embassy, are traced and examined. The study aims to contribute to public recognition of Arpağ, who was a significant figure in the context of the recent history of Turkey.

Keywords: Directorate of Muhacirin Hamdi Bey, Immigrant, Mixed Exchange Commission, Vienna Ambassador, Berlin Ambassador.

Giriş

Mehmet Hamdi Bey, 1882/1883 yılında Erzincan'ın Kemah sancağında, Göğüsbağı Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babası Hasan Asım Bey'dir, Annesi ise

Münire Hanım'dır. Musul ve İstanbul vilayetlerinde tamamladığı lise eğitiminden sonra Darülfünûn'un Ulûm-ı Tıbbiye şubesine kayıt yaptırmış ve 3 Ekim 1904'te buradan mezun olmuştur (Şimşir, 1996: s. 516; Türk Parlamento Tarihi II/III, 1995: s.295). Tıp eğitimini tamamladıktan sonra Darülfünûnunun Hukuk şubesine kayıt yaptırmıştır. 7 Eylül 1909 tarihinde de buradan mezun olduktan sonra, aynı yıl açılan sınavda başarılı olarak Duyûn-ı Umûmiye'ye memur atanmıştır. Üç ay kadar burada çalışan Mehmet Hamdi Bey, 14 Aralık 1909'da Nafia Nezaretinin, Nafia İdaresi Müdürlüğü'ne geçmiştir. Bilahare aynı nezaretin Heyet-i Tahririye Müdürlüğü'ne, 1913'te ise Nafia İdaresi Umûm Müdüriyeti'ne atanmıştır. Yaklaşık 3 yıl kadar bu görevi yürüten, Hamdi Bey, 28 Nisan 1916'da Şükrü (Kaya) Bey'in idaresindeki Dâhiliye Nezaretine bağlı İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdüriyeti'ne Müdür yardımcısı tayin edilmiştir (BOA, DUİT, 271/1; BOA, BEO, 4410/330740). İki yıla yakın da bu makamda kalan Hamdi Bey, 8 Ocak 1917 tarihinde adı geçen kurumun müdürlüğüne atanmıştır (BOA, 4454/333999; BOA, DUİT, 39/103; Mehmet Hamdi Arpağ'ın Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1/II, 2010: s. 93). I. Dünya Savaşı'nın çetin şartlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan muhacir ve göçmen sorunlarıyla mücadele eden Hamdi Bey, 14 Mart 1919 tarihinde ise Rus işgalinden kurtulan vilayetlerin yeniden kalkındırılması için çalışmak üzere kurulan komisyonda çalışmıştır. Daha sonra 1921 yılında Bekir Sami Bey ile birlikte Londra Konferansı'na katılan Tevfik Rüştü Bey başkanlığındaki heyette görev almıştır (Mehmet Hamdi Arpağ'ın Hal Tercümesi; Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296). 4 Kasım 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya gönderdiği bir talimatla İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'nin, lağvedilerek Sıhhiye Vekâletine bağlanması (Aslan, 1991: s.107) sonucu bir müddet boşta kalan Hamdi Bey, 1923 yılında yapılan seçimlerde Erzincan'dan milletvekili seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'ne iltihak etmiştir (Mehmet Hamdi Arpağ'ın Hal Tercümesi; Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296).

8 Ağustos 1923 tarihinde mazbatasını alan Hamdi Bey, Mecliste Hariciye, Sıhhiye ve Muavet-i İctimaiyye Komisyonları üyeliklerinde bulunmuştur (Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296). Daha sonra ise Lozan Antlaşması gereğince Tevfik Rüştü Bey başkanlığında kurulan ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesini yürütmeye yetkili Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeliğine atanmıştır. Muhacirîn Umûm Müdürlüğü yaptığı yıllarda göç ve göçmen konularında tecrübe edinen Hamdi Bey, bu komisyondayken Atina, Selanik, Kavala ve Drama ile birlikte Batı Makedonya'daki mübadeleye tabi Türklerin durumları, yaşadıkları sıkıntılar ve Yunan Hükümeti'nin uygulamaları hakkında çalışmalar yapmıştır. Yaptığı bu çalışmaları ve izlenimlerini ise raporlar şeklinde kaydetmiştir.

Mebusluğu süresince Meclis Genel Kurulunda ekmekten alınacak gümrük vergisiyle ilgili arkadaşlarıyla birlikte verdiği bir kanun teklifinden başka faaliyeti olmayan Hamdi Bey, 1925 yılında Viyana Elçiliğine atanmış, bu yüzden mebusluktan ayrılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Viyana elçisi olarak 1934 yılına kadar Avusturya nezdinde ülkesini herhangi bir olumsuzluğa mahal vermeden başarıyla

temsil etmiştir. Hamdi Bey, 1934 yılı Mayıs ayı başlarında ise Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in teklifiyle Berlin Büyükelçiliğine atanmıştır. 1939 yılına kadar da bu görevde kalan Hamdi Bey, özellikle II. Dünya Savaşı'na giden süreçte, Avrupa'daki bloklaşmaların baş aktörü konumundaki Almanya nezdinde vuku bulan oldukça kritik görevlerin üstesinden başarıyla gelmiştir (Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296). Savaşın başlamasından kısa bir süre önce emekliye ayrılan Hamdi Arpağ, Ankara'ya yerleşmiş ve Viyana elçisi iken tanıştığı Ali Rıza Başkan ile birlikte Güzel Sanatlar Matbaası'nı kurmuştur. Burada kıymetli evrak basımı yapan ve "Dikkat" isimli bir gazete çıkaran Arpağ, 1946 yılı sonunda bu ortak şirketi feshetmiş, gazeteyi de kapatmıştır (T.C. Resmi Gazete, 30 Aralık 1946). Bundan sonra "Kudret" isimli bir gazeteyle yeniden basın hayatına giriş yapan Arpağ, bu gazetede çıkan bir haber ve yazı sebebiyle yargılanmıştır. Emeklilik yıllarında siyasi hayatı da olan Hamdi Bey, bu yıllarda önce Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'ye, daha sonra da Demokrat Parti (DP)'ye üye olarak parti teşkilatlarında önemli görevler üstlenmiştir. Osmanlı'nın son döneminden başlayıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasını tamalamaya çalıştığı yıllara kadar devam memuriyet hayatında önemli görevlerde bulunan Hamdi Arpağ, 1955 yılında hayatını kaybetmiştir. Cenazesi İstanbul Kuzguncuk'ta bulunan Nakkaşbaba Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mehmet Hamdi Arpağ'ın 1909 yılında hayatını birleştirdiği eşi Emine Hanım'dan Fatma adında bir kızı olmuştur (Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296).

Bu çalışmada; Mehmet Hamdi (Arpağ) Bey'in Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki en işlevsel kurumlarından olan Muhacirîn Umûm Müdüriyeti'nden, Berlin Büyükelçiliğine uzanan memuriyet hayatı ve önemli faaliyetleri incelenmiştir. Yaşadığı devrin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Mehmet Hamdi Arpağ'ın söz konusu dönemdeki bu faaliyetleri incelenirken, yakın dönem Türk tarihine ait küçük bir boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

1. İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü

Hamdi Bey, 8 Ocak 1917 tarihinde 1916 yılı Nisan ayından itibaren müdür muavinliğini görevini yürüttüğü İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü'ne¹ getirilmiştir (BOA. DUİT, 39/103; BOA, DUİT, 39/108). I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele dönemi boyunca bulunduğu bu vazifesi esnasında muhacir ve muhacirlik

¹ 19. yüzyılın ortalarından itibaren yoğun bir muhacir akınına uğrayan Osmanlı Devleti'nde o dönem itibarıyla muhacir iskân ve iâşe işleriyle ilgili bir kurum yoktu. Yoğun göç kabileleriyle karşılaştığında hususi komisyonlar oluşturularak sorunlar halledilmeye çalışılmıştır. Bu işlerin yürütülmesi için 1899/1900'da *Muhâcirîn Komisyon-ı Âlisi* adlı komisyon tesis edilmiştir. Bu komisyon, 1905 yılında *Muhâcirîn-i İslâmiyye Komisyonu* ismini almıştır. Daha sonra *Muhâcirîn İdâresi* adı altında faaliyet gösteren bu kurum, Balkan savaşları sonrasındaki muhacir göçlerinin artması üzerine 1914 yılı başlarında Dahiliyye Nezâreti bünyesinde *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti* ismini almıştır. Başına ise Edirne ve Kale-i Sultaniye Mülkiye Müfettişi Şükrü Bey getirilmiştir. Kurum, 1916 yılına gelindiğinde yeniden teşkilâtlandırılarak 15 Mart 1916'da *Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti* ismini almıştır. Bk. BOA, DH. DUİT, 39/97; BOA, DH. DUİT, 39/98; Efiloğlu, 2011: s. 112-113; İpek, 2006: s. 144; Marttin, 2011: s. 22; Erdem, 2014: s. 152-178.

meselesi kapsamında önemli çalışmalar yapmıştır. Çalışmaların büyük kısmını hem kendi kurumunu ve hem de Dâhiliye Nazırlığı' nı temsilen muhtelif zamanlarda iştirak ettiği Meclis-i Ayân ve Meclis-i Mebusan içtimalarında konuşmalarında bizzat kendisi anlatmıştır. Mesela; Onun 5 Mart 1917 tarihinde Meclis-i Ayândaki bir konuşması bunlardan birisidir. Hamdi Bey bu konuşmasında; Muhacirîn Müdürlüğü olarak ülkeye gelen muhacirleri mesleklerine göre iskân etmek için çalışmalar yaptıklarını fakat Rumeli'den gelenleri memleketin servetini korumak gayesiyle başta Bursa olmak üzere zeytinlik olan yerlere iskân ettiklerini belirtmiştir. Muhacirlerin zeytinliklere iskânının "Arazi Taksim ve Tevzi" ile "Muallim ve Usta" adlarıyla kurulan heyetler tarafından yürütüldüğünü de söyleyen Hamdi Bey, bu heyetler vasıtasıyla muhacirlere zeytincilik tarımının öğretildiğini de sözlerine eklemiştir (MMZC, D: III, C: 3, İ.S: 3, 49. İnikad, 5 Mart 1333: s. 56-57).

Hamdi Bey'in, muhacirlerin ülkenin tarımına katkı sağlayacak şekilde iskân edilmeleri konusundaki hassasiyetini 22 Aralık 1917'de Meclis-i Mebusanda yaptığı konuşmasında da görmek mümkündür. Muhacirîn Müdürlüğü'ne tahsis edilen bütçenin, yalnız mülteciler için değil muhacirler² için de harcandığını belirttiği bu konuşmasında Hamdi Bey; Rumeli muhacirlerine işeleri ve iskânları için yapılan harcamalardan başka çift aleti ve tohumluk temin ettiklerini söylemiştir. Hamdi Bey, konuşmasında bütçe meselesi dâhilinde; muhacirlerin tüm ihtiyaçlarının karşılandığından, sanat erbabı olanlara sermaye verildiğinden, sağlık alanındaki her türlü yardımın sağlandığından, barınma yeri veya misafirhaneler kiralamak suretiyle barınma ihtiyaçlarının karşılandığından da bahsetmiştir. Burada ayrıca; Rumeli'den gelen muhacirlere 381 köy arazisinin dağıtıldığını ve bu işlerden sorumlu komisyonlar teşkil ettiklerini de belirtmiştir. Sayıları 1.000.000'a yaklaşan mültecilerin bir yerden başka bir yere sevklerinin masraflı bir iş olduğunu da vurgulayan Hamdi Bey, 100.000 liradan fazla masraf ederek olağanüstü şartların etkisiyle Diyarbakir ve Urfa cihetlerinden 50.000 mülteci toplayarak Konya'ya sevk ettiklerini de söylemiştir. Hamdi Bey konuşmasının sonunda ise hastanelere ve yetimhanelere, salgın hastalıklar için ilaç temin ettiklerini, memurlara ödenen paraların dışında ise yalnızca işe masrafı olarak muhacirlere nüfus başına 166 kuruş yevmiye verdiklerini ifade etmiştir (MMZC, D: III, C: 1, İ.S: 4, 21. İnikad, 22 Kanun-ı Evvel 1333: s. 361).

Hamdi Bey, yine bütçe ve harcamalar konusunda 12 Mart 1917'de Meclis-i Âyanda yaptığı konuşmasında da çalışmalarına dair önemli bilgiler aktarmıştır. 1917 yılında yekûn 210.000.000 kuruşluk bir tahsisiat aldıklarını belirttiği bu konuşmasında Hamdi Bey, muhacirlerin tüm ihtiyaçlarından başka içinde bulunulan savaşın

² Mehmet Hamdi Bey, Meclis-i Ayânın 3 Ocak 1918 tarihindeki bir toplantısında, kavramsal olarak muhacir ve mülteci arasındaki farkı şu şekilde izah etmiştir: "Mülteci, ahval-i harbiyye dolayısıyla düşmanın istilasına uğrayan yerlerden dâhile, yani hududun gerisine iltica eden, bilâ-tefrik ve cins ve mezhep bütünlüğüne sahip olanlardır. Düşman istilasına maruz kalan memâlik-i Osmaniyye'den yani, hudut-taki vilayetlerden aksam-ı dahilliyeye-i vatana, düşman istilasına dolayısıyla gelen ahaliye mülteci diyoruz. Ba ahitname diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere, mesela bugün Yanya'dan Toyran'dan, Manastır'dan gelenlere de muhacir diyoruz." Bk. MAZC, D: III, C: 1, İ.S: 4, 16. İnikad, 3 Kanun-ı Sani 1334: s. 207.

ağır şartlarına rağmen ülkedeki 700.000'den fazla mültecinin yevmiyelerinin ve ekmek de dâhil günlük tüm ihtiyaçlarının aksatılmadan karşılandığını söylemiştir. Ayrıca yine mülteciler için hastaneler, muayenehaneler, aşhaneler ve darüliaşeler yaptıklarını, yetim çocuklar ile kimsesiz kadınlar için yetimhaneler ve dulhaneler açtıklarını da kaydetmiştir.³ Hamdi Bey söz konusu bu müesseseleri ise; Ordu, Fatsa, Ünye, Terme, Çarşamba, Samsun, Merzifon, Amasya, Çorum, Tokat, Sivas, Yozgat, Kırşehir, Akdağmadeni, Boğazlıyan, Kayseri, Elazığ, Malatya, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, Islahiye, Müslümiye ve Resûlayn vilayet ve kazalarında açtıklarını belirtmiştir. Hamdi Bey, adı geçen yerlerde darüssinaa⁴, yetimhane ve tecrithane gibi düşük maliyetli ve azami derecede istifade edilecek binalar yaptıklarını bilgisini de vermiştir. Hamdi Bey, birden bire 20-30 hastane ve yetimhane açmanın mümkün olmaması sebebiyle mülteciler arasında zuhûr edebilecek salgın hastalıklara karşı da son derece dikkatli davrandıklarını da sözlerine eklemiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 3, 42. İnikad, 12 Mart 1333: s. 212- 213).

Hamdi Bey, konuşmasının devamında; Rus işgal sahası olan Van, Muş, Bitlis ve Bayezit gibi yerlerden Diyarbakir'e gelen mültecilere yönelik çalışmalarından da bahsetmiştir. Bu bağlamda, Ordu Sıhhiye Heyeti, Sıhhiye Müfettişleri ve Muhacirîn İdaresi Sıhhiye memurları tarafından tutulan raporlara dayanarak anılan yerlerden gelen göçmenlerin ilk geldiklerinde karşı karşıya kaldıkları zor şartlardan ötürü nüfuslarının %20'sinin öldüğünü kaydetmiştir. Mültecilerin bir yerde sabit olmadıkları ve sürekli yer değiştirdikleri için kayıpların miktarına dair net bir rakam veremediğini de söyleyen Hamdi Bey, sonraki süreçte aldıkları tedbirler sayesinde ölüm oranını % 5'e düşürdüklerini ifade etmiştir. Salgın hastalıklara karşı mültecilere kolera, çiçek, tifo ve tifüs aşısı yaptıklarını da aktaran Hamdi Bey, bu kapsamda gerekli tüm sıhhi tedbirleri aldıklarının altını da çizmiştir. Konuşmasının devamında ise, sayıları 700.000'i geçen mültecilerin her birisi için günde en az 3 kuruş yevmiye verildiğini ve bunun hükümete getireceği maddi yükü hafifletmek için kabiliyeti olanlara alet ve tohumluk dağıtmak suretiyle ziraî faaliyetlere yönlendirdiklerini belirtmiştir. Hamdi Bey, bu hususta ayrıca; yalnız ekmek temini için yetişkin mültecilere 3 kuruş, küçüklere 60 para vermekten başka sağlık giderleri de dâhil mültecilerin diğer tüm ihtiyaçlarını karşıladıklarını söylemiştir. Bazı yerlerde muvakkat memurlar ve görevliler vasıtasıyla ekmek dağıtımını yaptıklarını da sözlerine ekleyen Hamdi Bey, bu

³ I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dâhiliye Nezareti ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü bünyesinde Ermeni çocuklarına, yetimlerine ve kadınlarına yönelik yürüttüğü faaliyetler ve uygulamalar hakkında yapılmış bir çalışma ve detaylı bilgi için bk. Atnur, 2005.

⁴ Müslümanlar tarafından ilk tersanelerin kurulduğu dönemde sanayinin ağırlık merkezini gemicilik oluşturduğu için tersaneye günümüzde "sanayi sitesi" anlamına gelen dârü's-sinâa adı verilmiştir. Batı dillerinde tersane karşılığında kullanılan "arsenal, arsena, arzenale, tarzna, darsena, darsanale" gibi kelimeler de Arapça dârü's-sinâadan geçmiştir. Bu bilgiler ve daha fazlası için bk. Bozkurt, 2011: s. 511-513.

faaliyetleriyle mültecilerin yaralarını mümkün mertebe sarmaya ve acılarını unutturmaya çalıştıklarını söylemiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 3, 42. İnikad, 12 Mart 1333: s. 213-214).

Hamdi Bey, konuşmasının devamında Muhacirîn Umûm Müdürlüğü olarak mültecilerin güvenliklerini sağlamak ve işlemlerinin yürütülmesine yardımcı olmak için yaptıkları çalışmaları da anlatmıştır. Bir yerden başka bir yere nakilleri esnasında mülteci kabilelerinin her birine yeterli sayıda jandarma birliği ile bir sevk memuru vazifelendirdiklerini söylemiştir. Hamdi Bey, bu hususta ayrıca; nakilleri esnasında mültecilere yardım etmekle görevli heyetler kurduklarını ve gittikleri yerlerdeki yardım dağıtımlarından istifade edebilmeleri için onlara, mühürlü vesikalar verildiğini de belirtmiştir. Hamdi Bey, söz konusu heyetlerin yardımların düzenli ve adil bir şekilde dağıtılmasından sorumlu olduklarını ifade ettikten sonra tüm bu muamelâtın teftişi için de belli bölgelere, vilâyet merkezlerindeki memurlardan, ileri gelenlerden ya da mülki idarecilerden müteşekkil müfettişler vazifelendirdiklerini söylemiştir. Bu müfettişlerden birisinin dönemin Erzurum Valisi Mithat Bey olduğunu ve “*müfettiş-i umumi*” namıyla Erzurum ve çevresini teftiş ettiğini de belirten Hamdi Bey, Erzurum Polis Müdürü’nden başka vilâyetteki bazı kaymakamların ve nahiye müdürlerinin de müfettiş olarak görevlendirildiğini kaydetmiştir. Hamdi Bey, bu hususta ayrıca; kendisinin görevlendirdiklerinden başka, gerekli görülen yerlere Dâhiliye Nezâreti tarafından da müfettişler ve sevk memurları gönderildiğini söylemek suretiyle, konuşmalarını sonlandırmıştır (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 3, 42. İnikad, 12 Mart 1333: s. 214).

Hamdi Bey, 24 Mart 1918’de Meclis-i Ayânda yaptığı konuşmasında ise 1878 yılından, Balkan savaşları esnası ve sonrasındaki sürece kadar Osmanlı topraklarındaki muhacir ve mülteci nüfusu ile bunların iskânlarna yönelik uygulamalardan bahsettikten sonra Muhacirîn Umûm Müdürlüğü olarak kendi dönemindeki faaliyetlerini aktarmıştır. Bu kapsamda Hamdi Bey, I. Dünya Savaşı esnasında karşılaştığı en büyük zorluğun mülteci meselesi olduğunu ve bu dönemde ülkedeki mülteci sayısının 1.000.000’u geçtiğini belirtmiştir. Bunların başlangıçta geçici olarak Karesi, Bursa ve Edirne cihetlerine yerleştirildiklerini, daha sonra belirlenen yerlere nakil ve iskân edildiklerini bu muamelelerinin ise 2.000.000 liralık bir bütçeyle yapıldığını belirtmiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 4, 41. İnikad, 24 Mart 1334: s. 215-216).

Hamdi Bey, bu konuşmasında da belirttiği üzere söz konusu dönemde ülkedeki muhacirlerin iskân meselesinin memlekete faydalı bir şekilde çözülmesi konusunda Dâhiliye Nezâreti ile sık sık müzakerelerde bulunmuştur. Bu müzakerelerde, Osmanlı Devleti’nin muhacir iskânı politikasının bir İslam siyaseti şeklinde algılanmasını engellemek için, bu işin muhacirlerin sosyo-ekonomik durumları dikkate alınarak yapılması gerektiği fikrini savunmuştur. Tüm bu fikirleri Almanya, Rusya, Fransa ve Arjantin gibi ülkelerin muhacir iskân politikalarını inceleyerek edindiğini belirten Hamdi Bey, bu ülkelerin hiç birisinin iskân işinde Osmanlı Devleti kadar liberal hareket etmediğini kaydetmiştir. Buna örnek olarak da Rusya’nın Kaf-

kasya'da Rus unsurunu arttırmaya yönelik uyguladığı iskân politikasını örnek göstermiştir. Bunun yanında Almanya, Amerika ve İngiltere gibi ülkelerin de bu konuda katı bir tutum sergilediklerini belirtmiştir. Hamdi Bey burada yine rakamlar vererek; 1918 yılı itibariyle 825.991'i mülteci, 384.996'sı ise muhacir olmak üzere Muhacirîn Müdüriyeti'nin himayesindeki toplam nüfusun 1.210.000'a ulaştığını ifade etmiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 4, 41. İnikad, 24 Mart 1334: s. 216-217).

Hamdi Bey, daha sonraları sayıları 1,5 milyona ulaşan mühacirler için Hüdavendigar, Edirne ve Karesi gibi yerlerde arazi dağıtmakla görevli heyetler teşkil ettiklerini, arazi dağıtımının ise muhacir ailelerinin ihtiyacına binaen 50 ila 150 dönüm arasında yapıldığını belirtmiştir. Bağ ve bahçe olan semtlerdeki arazileri, bir talimatnâme dâhilinde nüfus başına değil de, aile başına verilmesi suretiyle dağıttıklarına da değinen Hamdi Bey, dağıttıkları arazilerle 381 köy teşkil ettiklerini ifade etmiştir. Hamdi Bey burada ayrıca kendi iadresindeki söz konusu heyetlerin Defter-i Hakanî, mülki idare, nüfus ve Muhacirîn Müdürlüğü memurlarından, mal müdürlerinden veya diğer idari amirlerden teşekkül edildiğini ve bu heyetlerin 1,5 yılda 3.400 muhacire, 4.000 dönüm civarında arazi dağıttıklarını da dile getirmiştir. Bunun yanında heyetlerin İstanbul'daki muhacirlere de ziraî alet ile arazilerini sürmeleri için dört-beş aileye bir çift hayvanı vermek suretiyle yardımlarda bulduklarını da sözlerine eklemiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 4, 41. İnikad, 24 Mart 1334: s. 217). Hamdi Bey konuşmasının devamında ise 1918 yılına kadar Muhacirîn Müdürlüğü olarak ülkedeki muhacirlerin yaklaşık % 30-35'lik kısmına yardım ettiklerini ve bunlara kurumun darülacezelerinde, hastanelerinde ve yetimhanelerinde çalışanların da dâhil olduğunu söylemiştir. Urfa ve Diyarbekir vilayetlerinde de aşhaneler açtıklarını dile getiren Hamdi Bey, ihtiyacı olan muhacirlerin kendi istekleri doğrultusunda şimendifer inşaatında istihdam edilmelerini sağladıklarını da ifade etmiştir (MAZC, D: III, C: 2, İ.S: 4, 41. İnikad, 24 Mart 1334: s. 218).

Hamdi Bey, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü görevini yürüttüğü esnada Ermenilere yönelik yürürülüğe konulan sevk ve iskân uygulamaları kapsamında da önemli çalışmalar yapmıştır. Bilhassa sevk edildikten sonra iskân yerlerine ulaşan Ermenilerin iâşe ve giyeceklerini temine yönelik faaliyetleri dikkat çekicidir. Bu kapsamda 1917 yılı başlarında Halep vilâyetine gönderilen Ermenilere ve Müslüman muhâcirlere dağıtılmak üzere don, gömlek ve hırka gibi ürünlerin imali için yaptığı çalışmalar da yapmıştır (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, 2007: s. 151, 523). Yine Ermeni göçmenlerin ve Müslüman muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Harbiye Tahsisatının devereye sokulması, Hamdi Bey'in bu kapsamdaki en önemli başarılarından. Bu gelişmenin ardından Hamdi Bey, ilgili yerlere 20 Haziran 1917 tarihinde gönderdiği bir tebligatta da belirttiği üzere Ermeniler de dâhil muhacirlere ödenen yevmiyelere zam yapmış ve Temmuz ayından itibaren küçükler için 60 para, büyükler için 3 kuruş olarak ödenmesini sağlamıştır (BOA, DH. ŞFR, 77/168). Hamdi Bey, bu süreçte ayrıca; Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulamaları üzerinden hareketle doğrudan Osmanlı Hükümeti'ne dolaylı olarak da kendi kurumuna müdahalelerde bulunmak isteyen yabancı misyon temsilcilerini önlemek

adına tedbirler de almıştır. Mesela 4 Temmuz 1917’de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda; Halep’teki Alman Konsolosu’nun bir kısım Ermenilerin yerlerinde bırakılmasına yönelik talebini reddetmesi bunun örneklerinden birisidir (BOA, DH. ŞFR, 493/154).

Hamdi Bey, Muhâcirîn Umûm Müdürü olarak tıpkı muhacir ve mülteciler gibi Ermeni göçmenlerin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda da hassas bir tutum sergileyerek valiliklere ve mutasarrıflıklara mevcut imkânlar dâhilinde tahsisatlar göndermiştir. Örneğin 8 Ekim 1917 tarihli bir tahsisatla; Halep vilâyetine 2.000 lira (BOA, DH. ŞFR, 80/80), Musul vilâyetine 3.750 lira (BOA, DH. ŞFR, 80/88), Suriye vilâyetine 5.000 lira (BOA, DH. ŞFR, 80/86), Zor ve Urfa mutasarrıflıklarına ise 2.500’er lira gönderildiğinin (BOA, DH. ŞFR, 80/79; BOA, DH. ŞFR, 80/73) bildirilmesi onun bu tutumunun neticesidir. Yine iskân bölgelerindeki Ermenilerin iâşe ve ihtiyaçları için 24 Mart 1918’de yapılan havalelerle Halep vilâyetine 500.000 (BOA, DH. ŞFR, 85/204), Musul vilâyetine 750.000 (BOA, DH. ŞFR, 85/209), Suriye vilâyetine 500.000 (BOA, DH. ŞFR, 85/213) ve Urfa mutasarrıflığına ise 1.500.000 kuruş (BOA, DH. ŞFR, 85/208; BOA, DH. ŞFR, 85/221) göndermesi aynı hassasiyetin diğer örnekleridir.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Hamdi Bey, gönderilen paraların takibini de titizlikle yapmıştır. 8 Ekim 1917 tarihinde Mamûretülaziz, Diyarbakir ve Sivas vilâyetlerine yazdığı şifrelerde gönderilen paraların Rumların ve Ermenilerin nakil, iâşe ve iskân masrafları dışında başka hiç bir yere sarf edilmemesinin istenmesi ise (BOA, DH. ŞFR, 80/78; BOA, DH. ŞFR, 80/90; BOA, DH. ŞFR, 80/92) onun bu titiz yaklaşımının kanıtlarındandır.

Hamdi Bey, I. Dünya Savaşı sonrasında Muhacirîn Umûm Müdürü iken Rus ve Ermeni işgalinden kurtarılan ve bu yüzden “Vilâyât-ı Mustahlasa” olarak adlandırılan vilâyetlerin ziraî ve fennî kalkınmasına yönelik çalışmalar yapan komisyonda da görev yapmıştır (Mehmet Hamdi Arpağ’ın Hal Tercümesi; TBMM Albümü I/II, 2010: s. 93). 23 Kasım 1918’de Meclis-i Mebusanda Dâhiliye Nezaretini temsilen yaptığı konuşmasında adı geçen komisyondaki faaliyetleri hakkında bazı bilgiler aktarmıştır. Hamdi Bey burada; Vilâyât-ı Mustahlasa’nın bir kısım ihtiyaçlarına harcanmak üzere üyesi olduğu komisyona 5.000.000 liranın tahsisi için yoğun çaba sarfettiğini belirtmiştir. Ardından bölgede yaptığı incelemelere dair verileri paylaşarak, bilhassa bölge halkının iyi bir vaziyette olmadığını, savaş esnasında yurtlarını terk eden muhacirlerin yalnızca % 15’inin geri döndüğünü ifade etmiştir. Hamdi Bey burada ayrıca; iâşe ve barınma gibi hususlarda elverişli olmayan yerlere gitmek isteyenlere ise izin vermediklerini söylemiştir. Hamdi Bey, tüm bu faaliyetleriyle birlikte memleketleri kurtulur kurtulmaz, içlerindeki yurt aşkıyla terk ettikleri yerlere geri dönen ahalinin yaşadıkları zorlukları atlatabilmeleri için çalıştıklarını da faaliyetleri kapsamında sözlerine eklemiştir (MMZC, D: III, C: 1, İ.S: 5, 17. İnikad, 23 Teşrin-i Sani 1334: s. 189-190).

Yine bu konuşmasında belirttiğine göre Hamdi Bey, işgalden kurtarılan yerlerde hasar ve durum tespit çalışmaları da yapmıştır. Bu hususta; işgal esnasında

Trabzon'da büyük bir zayıtın meydana geldiğini, Gümüşhane'de kayda değer bir hasarın görülmediğini, Van'da; başlangıçta yaşanan müşkülâtın mahsul zamanında ortadan kalktığını, Erzurum'da ise büyük bir zayıtın mevcut olup, buradaki müşkülâtın Bayezit'ten ve İran'dan erzak getirilmesi suretiyle giderilmeye çalışıldığını aktarmıştır. Bunun yanında yurtlarına geri dönenlere her türlü yardımın yapıldığı ve bilhassa Van, Erzurum, Bitlis vilayetlerine yüklü miktarda erzak ve gıda maddesi gönderildiği de Hamdi Bey'in konuşmasında bahsettiği faaliyetlerindedir (MMZC, D: III, C: 1, İ. S: 5, 17. İnikad, 23 Teşrin-i Sani 1334: s.190).

Hamdi Bey, Muhacirîn Umûm Müdürü olarak savaş esnasında sevk edilip, mütarekeden sonra geri dönen Rum ve Ermenilerin yeniden iskânları⁵ meslesinde de önemli çalışmalar yapmıştır. Bu husustaki en önemli çalışması, onların tüm sevk, iskân ve iâşe masraflarının karşılanması yönündeki çabaları olmuştur. Öncülüğünde yürütülen bu çabalar dâhilinde; savaş sırasında evleri zarar görenlerin evleri tamir edilmiş, evi olmayanlara ev yapılmış, İstanbul'a geçici olarak gelenlere de sevk tarihlerine kadar misafirhaneler tahsis edilmiştir (Atnur, 1994: s. 132). Yine Hamdi Bey'in öncülüğünde geriye dönen Rum ve Ermeni mültecilerin sayılarına dair istatistik çalışmaları da yapılmıştır. Bilhassa iskân çalışmalarında karışıklığa sebebiyet vermemek için tutulan bu istatistiklerde; muhacirlerin aslen hangi köy, kasaba veya şehir ahalisinden olduklarına ve nüfus kayıt bilgilerine yer verilmiştir (BOA, DH. ŞFR, 92/281). Diğer taraftan yerlerine dönmek isteyen göçmenlerin gidecekleri yerlerdeki ilgili makam veya komisyonlara sayıları hakkında bilgi verilmesi de Hamdi Bey'in idaresinde yürütülen bu kapsamdaki diğer dikkat çekici çalışmalardandır (BOA, DH. ŞFR, 93/153; BOA, DH. ŞFR, 93/168; Atnur, 1994: s. 127).

Verilen bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere; Hamdi Bey idaresindeki Muhacirîn Müdüriyeti, Rum ve Ermeni göçmenlerin yeniden iskân meselesinde oldukça fedakarca bir misyon üstlenmiştir. Savaş şartlarının meydana getirdiği olumsuzluklar ve nakil araçlarının azlığı dolayısıyla askerlerin iadesi dahi mümkün değil iken gayr-i müslim göçmenler, Hamdi Bey'in yönetimindeki Muhacirîn Müdüriyeti'nin gayretleri ile Sivas'a, Elazığ'a, Samsun'a, Bursa'ya, Edirne'ye, İzmit'e, Karesi'ye ve diğer mahallere iade edilebilmişlerdir. Bunlardan Menteşe sahiline çıkarılan Rumlar, mahallerine iade edilerek yerleştirilmişlerdir. Dönemin basınındaki haberlere göre; 1918 yılı sonlarına doğru toplamda 23.594 nüfus yerlerine iskân edilmiştir (Atı, 28 Teşrin-i Sani 1334; Atnur, 1994: s. 127). Bunda Hamdi Bey'in rolü çok büyük olmuştur.

Hamdi Bey, Muhacirîn Umûm Müdürü olarak deniz yoluyla memleketlerine gidecek olan Rum ve Ermeni göçmenler için de gerekli yardımı temin etmiştir. Kendi uhdesinde yürütülen çalışmalar neticesinde belirli sahillerde toplanan göçmenler, ya-

⁵ I. Dünya Savaşı esnasında sevk ve iskân uygulamalarına tabi tutulan Ermeni ve Rum mültecilerin yeniden iskânı meselesi ve İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdüriyeti'nin uygulamaları hakkında detaylı bilgi için bk. Atnur, 1991: s.1-213; Atnur, 1994: s. 121-139.

kın iskelelerden temin edilen vapurlarla memleketlerine gönderilmişlerdir. Muhacirlerin nakillerinde tren de kullanılmıştır. Mesela Konya ve civarından ayrılan Ermeniler, trenle İstanbul'a gönderilmişlerdir. İstanbul'dan ayrılan Ermeniler ise Şirket-i Hayriye vapurlarıyla Bandırma'ya sevk edilmişlerdir (Atnur, 1994: s. 128).

Hamdi Bey, Ermenilerin yeniden iskânıyla ilgili işlerin daha sağlıklı yürütülmesi adına 1918 yılı sonlarında bir toplantı da düzenlenmiştir. Kendisinden başka, Dâhiliye Nezâreti Müsteşarı'nın, Ermeni Heyeti temsilcisinin, İngiliz elçiliğinden bir tercümanın ve bir askerî temsilcinin katıldığı bu toplantıda; Ermeni muhacirlerinin karşılaştıkları zorlukların giderilmesi adına önemli kararlar alınmıştır. Bu kararlar doğrultusunda gerekli çalışma ve uygulamaları yürütmek üzere özel bir heyet de teşekkül ettirilmiştir (Sabah, 7 Kanun-ı Evvel 1334; Atnur, 1994: s. 129).

Yukarıda bahsi geçen ve Hamdi Bey'in uygulamaları kapsamında oluşturulan teftiş heyetlerinin Rum ve Ermeni göçmenlerin iskânları esnasında da yoğun bir mesai sarfettiği görülmüştür. Bu süreçte bazen Hamdi Bey'in bizzat bu heyetlere katıldığı da olmuştur. Mesela; 22 Aralık 1919 tarihinde Hamdi Bey, İskân Müdürü ile birlikte Rumeli Feneri'ne giderek savaş esnasında zarar gören Rumlara ait binaların tamir işini teftiş etmiştir (İfham, 22 Kanunu-ı Evvel 1335; Atnur, 1994: s. 132). 15 Nisan 1920 tarihinde de Müfettiş Halil Bey, beraberindeki diğer yerli ve yabancı yetkililerle birlikte Bağçeköy'deki Orman Mektebi'ne yerleştirilen muhtelif milletlere mensup göçmenleri teftiş etmiştir (Tasvir-i Efkâr, 15 Nisan 1336; İkdâm, 20 Nisan 1336; Atnur, 1994: s. 138). Aynı günlerde ise İskân Müdürü ve riyasetindeki İngiliz subaylarla beraber, Rum göçmenler için Rumeli Feneri'nde inşa edilen binaları kontrol etmiştir. Hamdi Bey tarafından burada 1920 yılı Nisan ayında da bir teftiş yapılmış, bunun sonucunda bu binalara Rum ve Ermeni göçmenlerinin yerleştirilmesi ve bunlardan boşalacak evlerin eski sahipleri olan Müslümanlara verilmesi sağlanmıştır (İleri, 24 Nisan 1336; Atnur, 1994: s. 138).

Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hamdi Bey'in, İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü vazifesi, I. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu mülteci meselesinin en yoğun yaşandığı döneme rastlamıştır. Fakat Hamdi Bey, savaşın getirdiği olumsuzluklara rağmen görevini, başarıyla ve ülkenin menfaatlerine uygun bir şekilde yürütmüştür. Onun bu başarıları Osmanlı Hükümeti tarafından da göz ardı edilmemiş ve Hamdi Bey'e 28 Ekim 1917'de altıncı rütbeden Mecidî Nişanı (BOA. DUIT, 64/31), 1918 yılında ise ikinci rütbeden Osmanî Nişanı verilmek suretiyle taltif edilmiştir (Atnur, 1994: s. 139).

Hamdi Bey, Muhacirîn Umûm Müdürü olarak I. Dünya Savaşı sonrasında da Müslüman muhacir ve mülteciler ile Ermeni ve Rum muhacirlerin iskânı, Arap ailelere, dullara ve yetimlere yardım yapılması gibi meselelerinde önemli çalışmalar yapmıştır. Tüm bu faaliyetlerini çıkardığı nüfus istatistikleriyle birlikte bir rapor şeklinde kayıt altına da almıştır. Oldukça uzun ve detaylı tuttuğu bu raporunda ise, I. Dünya Savaşı esnasında başka yerlere sevk edilen ve mütareke sonrası geri dönen

Ermeni ve Rum muhacirlerin yeniden iskânları kapsamında yürüttüğü çalışmalar hakkında bilgiler vermiştir.⁶

Bundan başka Hamdi Bey'in Milli Mücadele döneminde Yunan işgal sahasından göç eden muhacir ve mültecilerle ilgili çalışmaları da önemlidir. Bu hususla ilgili olarak 1920 yılı Temmuz ayında bir gazeteye verdiği malumatta; İzmir ve havalisinin Yunanlılar tarafından işgali üzerine İstanbul'a sığınan mülteci ve muhacir sayısının 150.000 kişiye ulaştığını belirtmesi⁷ (Dersaadet, 18 Temmuz 1920), bu konuda da ilk çalışmalarının istatistik alanında olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda sıhhi alanda da önemli faaliyetler yürütmüştür. Mesela; 1920'de Çapa'daki Gurebayı Müslimîn Hastanesi'ni Muhacir ve mülteci hastanesi yaparak, Sıhhiye Nezaretinden destek almak suretiyle buraya yeter sayıda doktor görevlendirilmesini sağlamıştır (BOA, DH. UMVM, 96/29; Karakuş, 2018: s. 220).

Hamdi Bey, Batı Anadolu muhacirlerine dair istatistik çalışmalarını sonraki süreçte de devam ettirmiştir. 1921 yılı Aralık ayındaki bir mülakatında İstanbul'a İzmir ve civarından gelen mültecilerinin sayısının 70.000 olduğu söylemesi (Karakuş, 2018: s. 148; Tevhid-i Efkâr, 25 Aralık 1921) de bu yöndeki çalışmalarındandır. Hamdi Bey, bu çalışmaları dâhilinde mültecilere yönelik yardım uygulamalarında yolsuzluk yapılmaması konusuna da eğilmiş, ilgili icra makamlarına bu yönde tebliğatlar göndermiştir (Karakuş, 2018: s. 162). Hamdi Bey bu doğrultudaki hassasiyetini, zaman zaman çalışmaları yerinde teftiş etmek suretiyle de denetlemiştir. 1921 yılında Hilal-i Ahmer Reisi ve Hilâl-i Ahmer Kadınlar Reisi ile birlikte Davut Paşa ve Selimiye Kışlalarındaki, Bayezit ve Gülhane barakalarındaki göçmenlerin sıhhi durumlarını tetkik etmiştir (Tevhid-i Efkâr, 27 Temmuz 1921).

Hamdi Bey, Yunan işgalinden kurtuluşundan sonra bölgede geniş ölçekli bir hasar tespit çalışması da yapmıştır. Bu hususta 20 Eylül 1922 tarihinde yaptığı açıklamada; 1919'dan 1920 yılı Ağustos ayına kadar, Yunanlıların bölgede vermiş oldukları hasarın toplamda yaklaşık 225 milyon liraya ulaştığını, 1920 Ağustos'undan Türk taarruzunun başladığı tarihe kadar meydana gelen zararın ise bunun on katı olduğunu ifade etmiştir (Akşam, 20 Eylül 1922). Burada şunun da belirtmek gerekir ki, Hamdi Bey bu dönemdeki tüm çalışmalarını TBMM Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde yürütmüştür (Karakuş, 2018: s. 165).

Büyük Taarruz'la Yunan işgalinin sona erdiği yerlere muhacirlerin geri dönüşleri konusunda da önemli çalışmalar yapan Hamdi Bey, o günlerde yaptığı bir açıklamada; İstanbul'da bulunan 65.000 mültecinin % 90'ının memleketlerine dönmelerinin bilhassa tarımsal faaliyetler açısından gerekli ve önemli olduğunu söylemesi onun bu konudaki görüşünün delilidir (Akşam, 22 Eylül 1922).

⁶ "Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesinin Vezâif ve Mu'âmelât-ı Umûmiyesini Mücmelen Rapordur" başlığını taşıyan bu rapor için bk. Efiloğlu, 2011: s. 117-180.

⁷ Yunan işgal sahasından yapılan göçler hakkında detaylı bilgi için bk. Karakuş, 2018: s. 72-263.

Görüldüğü üzere Hamdi Bey, Milli Mücadele yıllarındaki Yunan işgalinin bir sonucu olarak ortaya çıkan mülteci ve muhacir meselesinde de özverili ve kayda değer faaliyetlerde bulunmuştur.

2. Dâhiliye Müşavirliği ve Erzincan Mebusluğu

Mehmet Hamdi Bey, 1921 yılında TBMM'ni temsilen Londra Konferansı'na katılan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyette müşavir olarak görev yapmıştır. Bundan yaklaşık iki yıl sonra da, 1923 yılı seçimlerinde aday olduğu memleketi Erzincan'dan 106 oy alarak mebus seçilmiştir. 1 Temmuz 1923'te mazbatasını alan Hamdi Bey, 2 Ağustos 1923 tarihinde Meclise irtihal ederek resmen Erzincan mebusu olmuştur. TBMM'de Hariciye, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye üyeliklerinde bulunan Hamdi Bey'in, ekmekten alınacak gümrük vergisiyle alakalı olarak arkadaşlarıyla beraber verdiği bir kanun teklifinden başka Meclis genel kurulu faaliyeti olmamıştır (Mehmet Hamdi Arpağ'ın Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1/II, 2010: s. 93; Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296). Zaten onun aktif mebusluk hayatı da uzun sürmemiştir. 1923 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında yapılacak nüfus mübadelesi işini yürütmek üzere kurulan Muhtelit (Karma) Mübadele Komisyon üyeliğine atanmış, çalışmalarına burada devam etmiştir.

3. Muhtelit Mübadele Komisyonu Üyeliği

Hamdi Bey, Lozan Barış Antlaşması gereğince 23 Ocak 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan anlaşmaya binaen⁸ 8 Ağustos 1923 tarihinde; iki ülke arasındaki nüfus mübadelesi meselesinin halli için kurulan, Tevfik Rüştü (Aras)⁹ Bey'in başkanlığındaki Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeliğine atanmıştır (BCA, 030-0-18-01-01-013-29-11-001).¹⁰

Hamdi Bey, bu göreve getirildikten sonra mübadele çalışmaları kapsamında birçok önemli faaliyette bulunmuştur. Bunlardan en dikkat çekenini ise beraberindeki bir heyetle Atina, Selanik, Drama ve Kavala bölgelerinde yaptığı çalışmalardır. Mensubu olduğu Muhtelit Mübadele Komisyonu'nu temsilen yürüttüğü bu çalışmalar dâhilinde mübadeleye tabi Türk nüfusunun durumu, Yunan Hükümeti'nin uygulamaları ve buralardaki tali komisyonların¹¹ faaliyetleri hakkında gözlem ve tetkiklerde bulunmuştur. Hamdi Bey, bu çalışmaları esnasında belirtilen hususlara dair değerli bilgiler içeren raporlar da hazırlamıştır. İki tane olduğu bilinen bu raporlarından ilki; Araştırmacı Tarihçi Baki Sarısakal tarafından günümüz Türkçe'sine aktarılarak

⁸ 23 Ocak 1923'te yapılan anlaşma sonrasında Türkiye'nin mübadele meselesi kapsamındaki politikaları ve buna ilişkin Talimatnâme ile Mübadele, İmar ve İşkân Vekâleti'nin kuruluşu hakkında detaylı bilgi için bk. Güner, 2012: s. 1453-1466.

⁹ Tevfik Rüştü Aras'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. *Tevfik Rüştü Aras'ın Hal Tercümesi*, 2019; Tınal, 2001.

¹⁰ Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun kuruluşu, talimatnamesi, üyeleri ve Hamdi Bey'e gönderilen görevlendirme yazıları için bk. *BCA*, 030-0-18-1-1-13-20-11-1-17.

¹¹ Tali Komisyonlar, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 17 Kasım 1923 tarihindeki toplantısında alınan kararla komisyonun ulaşamadığı bölgelerde mübadeleye dair çalışmalar yapmak ve bu yönde faaliyet yürütmek amacıyla kurulmuştur. Bk. *BCA*, 030-10-123-875-14-1.

yayımlanmıştır. İkincisi ise; bir kısmı eksik olarak arşivden elde edildiği şekliyle ilk kez burada değerlendirilmiştir.

Hamdi Bey, söz konusu ilk raporunun başlangıcında; bu raporu, Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 21 Ekim 1923 tarihli kararı gereğince¹² komisyonun tarafsız ülke üyesi İsveçli Mösyö Ekstrand ve Yunan Hükümeti temsilcisi Mösyö Papas ile birlikte 12 Kasım 1923'te Atina'dan ayrılarak Batı Makedonya'ya doğru seyahat ettikleri esnasında hazırladığını belirtmiştir. Ardından ertesi günü Selanik'e vardıklarını ve derhal buradaki Tali Komisyonu ziyaret edip bilgi aldıklarını yazmıştır. Daha sonra riyasetindekilerle İslahhane adı verilen mntıkadaki Hamza Bey Camisi, Hisar Kulesi ve Vardar Kapısı gibi yerlerde toplu halde bulunan Türk mübadillerin kaldığı mekanları ve bu esnada sevk edilmek üzere Türklerin bindirildikleri bir vapuru ziyaret ettiklerini de kaydetmiştir. Hamdi Bey günün akşamında ise bazı taleplerde bulunmak üzere Selanik valisiyle görüştiklerini kaydetmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 2).

Bu ifadelerinin ardından İslahhane hakkında bilgi veren Hamdi Bey, adı geçen yerde bir de Hamza Bey Camii olduğunu¹³, Hilal-i Ahmer'in bölgedeki temsilcisi Lütfi Bey'in boş olan camiye ve İslahhane'nin üst katına Türk muhacirlerin yerleştirilmesi yönünde girişimlerde bulunduğunu kaydetmiştir. Hamdi Bey, detaylı bir şekilde anlattığı bu girişimlerin ardından ise; Selanik'teki Türk muhacirlerin İslahane civarındaki Hisararkası ve Vardar Kapısı gibi yerlerde penceresiz, zemini çamurlu ahırlarda, hayvan gübresi konulan bodrumlarda barındırıldığını gördüğünü, Selanik Valisi Mösyö Lamborus'u ziyaretleri esnasında Mösyö Ekstrand'ın da Türklerin bu durumuna şahit olduğunu belirtmiştir. Hamdi Bey, Mösyö Ekstrand'ın, bu hadise sonrasında Lomburus'tan İslahhane ve Hamza Bey Camisi'nin Türkleri barındırmak için kendilerine verilmesi yönünde bir talepte bulunduğunu, fakat Lamborus'un, bu laşıcı hastalık tehlikesini gerekçe göstererek onun bu talebini reddettiğini aktarmıştır. Hamdi Bey, kendisinin de Lamborus'a şehirdeki bir çok cami ve kiliseye Rum mültecilerin yerleştirildiğini hatırlatmasının dahi sonucu değiştirmedeğini ifade etmiştir. Hamdi Bey, burada ayrıca Florina'ya gitmek üzere Selanik'ten ayrılırken, İslahhane ve Hamza Bey Camii'nin devri konusundaki girişimlerle ilgili sürecin takibini, Selanik'te bulunan Hilal-i Ahmer Reisi Ömer Lütfü ile İmdad-ı Sıhhi Reisi Mahir Beylere bıraktıklarını fakat bir hafta sonra geri döndüklerinde onların da bir sonuç alamadıklarını belirtmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 3-4).

Hamdi Bey raporunun devamında da; 14 Kasım 1923 tarihinde Selanik'ten ayrılıp Florina'ya gittiklerini, aynı gün içerisinde de buradan Surviç'e geçtiklerini

¹² Hamdi Bey, bu karardan ikinci raporunda bahsetmiştir. Buna dair ifadeleri şu şekildedir: "Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 21 Teşrin-i Sani sene 1923 Çarşamba günü akdettiği içtima-i umumiye de mübadeleye tabi Türklerin bulunduğu menatıkla Tali Komisyonlarının tarz-ı faaliyetinin lüzum-ı tetkiki hakkında tekrar vuku bulan teklif-i âcizi kabul edilerek esas itibarıyla seyahat edilmesi münasip görülmüştür." Bk. BCA, 272-0-0-12-40-43-15-1.

¹³ Hamdi Bey, aşağıda da görüleceği üzere İslahhane binasından ikinci raporunda daha detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Bk. BCA, 272-0-0-12-40-43-15-3.

kaydetmiştir. Hamdi Bey, Florina'daki Türklerin çok kötü şartlarda bulunduğunu belirttiikten sonra Surviç'te esasen Türk olmamasına rağmen çalışmak için civar köylerden buraya gelen çok sayıda Türk'ün de benzer durumda olduklarını kaydetmiştir. Ayrıca; buradaki Türklerin mağduriyetinin giderilmesi için Surviç Polis müdürü ile görüştüğünü de ifade etmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 5).

Raporunda; Surviç'ten sonra Kalibo köyüne geçtiklerini yazan Hamdi Bey, buradaki 450 nüfus Türk'ün hepsinin sokaklarda yaşadıklarını ve Rum muhacirlerinden oluşturulan komisyonların tecavüzlerine uğradıklarını kaydetmiştir. Aynı günün akşamı Kayalar'a geçtiklerini yazan Hamdi Bey, burada 40 Türk köyünün toplam 35.000 kişilik nüfusunun bir çoğunun yoluk içersinde bulunduğunu, Yunan yetkililere işkencelere maruz bırakılıp, mallarına el konulduğunu belirtmiştir.¹⁴ Buradan sonra geçtikleri 1.269 Türk'ün yaşadığı Selpova köyünde de Türklerin büyük bir mağduriyet içerisinde yaşam mücadelesi verdiklerini aktarmıştır. Hamdi Bey ayrıca; Yunan Hükümeti'nin bu köyden 294 büyükbaş, 179 küçükbaş hayvana, 108 merkebe ve çeşitli ziraat aletlerle birlikte toplamda; 1.539.732 drahmi¹⁵ değerindeki mal ve emvale el koyduğunu da yazmıştır. Hamdi Bey; Selpova'dan sonra gittikleri 700 Türk'ün yaşadığı Hasanköy ile 1.180 Türk'ün yaşadığı Ertonmuş köyünde de Yunan Hükümeti'nin Türklere ait çok sayıda hayvana, eşyaya ve emvale el koyduğunu belirtmiştir. Hatta öyleki; Yunan askerlerinin zorla el koyduğu Türklerin evlerine Rum muhacirlerini yerleştirdiğini ve bu yüzden Türklerin ya sokaklarda ya da ahır ve samanlık gibi yerlerde yaşadıklarını belirtmiştir. Sonraki duraklarının ise Kozana ve Nasliç livaları olduğunu kaydeden Hamdi Bey, Yunan Hükümeti'nin uygulamaları neticesinde 22.000 nüfuslu Kozana'da neredeyse hiç Türk kalmadığını, 17 Kasım 1923'te vardıkları Nasliç'te ise 120 hanede toplam 7.000 Türk'ün mevcut olduğunu, bunların % 60'ının mağduriyet içerisinde olup, bir an evvel göç etmeyi düşündüklerini yazmıştır. Hamdi Bey, Nasliç'ten sonra Mösyö Ekstrand'ın bir an önce Atina'ya dönülmesi yönündeki ısrarı üzerine köy ziyaretlerini burada durdurduklarını belirtmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 6-7).

Raporunda gidemedikleri yerlere heyetler gönderdiklerini de kaydeden Hamdi Bey, 18 Kasım 1923'te Kozana, Kayalar, Surviç üzerinden Vodina'ya geçtiklerini burada Vakıf Hanı denilen küçük bir hamamın yanındaki karanlık bir mahzene doldurulmuş Türkler gördüklerini aktarmıştır. Vodina'da 250 hanede 2.800 Türk yaşadığını, civardaki köylerde evlerinden zorla çıkarılan Türklerin de aç ve sefil bir şekilde buraya geldiğini belirten Hamdi Bey, Vodina'ya bağlı Karacaova livası köylerindeki Türklerin büyük bir kısmının Serez'e, Demirhisar'a, Vodina'ya iltica ettiklerini belirtmiştir. Hamdi Bey, bu ifadelerinin ardından riyasetindekilerle birlikte Vodina'dan hareketle Karacaova'ya ve Yenice'ye uğradıklarını buradan da

¹⁴ Bu doğrultudaki iddialar Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun Yunan üyeleri tarafından da ileri sürülmüş, Türk Hükümeti'nin de mübadeleye tabi Rumların mallarına el koyduğu iddia edilmiştir. Yunan üyeler bu gibi aksaklıkların izlenecek iyi niyetli politikalar ile çözüme kavuşturulacağını da ileri sürmüşlerdir. Bk. *BCA*, 30-10-123-875-14-1.

¹⁵ Yunanistan'ın para birimi.

otomobille Selanik'e geçtiklerini yazmıştır. Selanik'ten de Mösyö Ekstrand ile birlikte 20 Kasım 1923 tarihinde Atina'ya gittiklerini belirten Hamdi Bey, güzergahlarındaki bir çok köyde Yunan devriye birlikleri ve Rum muhacirlerinin Türk köylerinde işkence ve gasp gibi eylemler gerçekleştirdiğine şahit olduklarını ifade etmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 8-9). Burada söz konusu bu olaylardan bir kaçına da yer vermiştir.¹⁶

Bunların ardından Hamdi Bey, Kayalar'a bağlı Selpova, Hasanköy ve Ortagümüş köylerinden Yunanlıların gasp ettiği hayvan ve eşya hakkında rakamsal bilgiler aktarmıştır. Yunanlıların bu üç köyden gasp ettikleri hayvan, eşya ve erzak bedelinin toplamda 4.321.199 drahmi olduğunu belirten Hamdi Bey, burada yaptığı bir hesap üzerinden Yunanlılar tarafından Kayalar'daki köylerden toplamda 57.615.960 drahmi değerinde hayvan ve eşya gasp edildiğini ileri sürmüştür. Hamdi Bey, aynı hesabı Kozana'ya bağlı Hacı Rahmanlı, Emirhanlı ve Topçular köyleri için de yapmıştır. Yunanlıların bu köylerden gasp ettiği hayvan ve eşya miktarının toplamda yaklaşık 4.208.164 drahmi; 56 köyü olan tüm Kozana'dan ise toplamda 78.552.376 drahmi değerinde olduğunu yazmıştır. Florina, Karacaova, Kesriye, Naslıç, Grebena, Serfiçe ve Vodina beldelerinde de durumun aynı minvalde olduğunu yazan Hamdi Bey, yalnızca Kozana ve Kayalar'da Yunan askerlerinin gasp ettiği hayvan ve eşya bedelinin 136.168.336 drahmi olduğunu bunun da o günkü karşılığıyla 24.000.000 liraya denk geldiğini belirtmiştir. Hamdi Bey burada; bütün kazalardan gasp edilen hayvan ve eşya bedelinin çok daha büyük bir rakamlara tekabül edeceğini de ifadelerine eklemiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 12-13).

Hamdi Bey, raporunun sonraki kısmında da yardıma muhtaç Türk Nüfus ile ilgili tespitlerini aktarmıştır. Hamdi Bey'e göre; Florina'daki 15.000 Türk nüfusunun, 3.500'i, Kayalar'daki 35.000 Türk nüfusunun 12.000'i, Kozana'daki 22.000 Türk nüfusunun 13.000'i, Grebene'deki 7.000 Türk nüfusunun, 4.500'ü, Naslıç'teki 7.000 Türk nüfusunun 4.300'ü, Kesriye'deki 15.000 Türk nüfusunun 8.000'i, Serfiçe'deki 5.000 Türk nüfusunun, 2.500'ü, Vodina ve Karacaova'daki 25.000 Türk nüfusunun, 9.140'ı yardıma muhtaçtır. Hamdi Bey, toplamda ise yaklaşık 56.940 nüfus Türk'ün bu tarihlerde yardıma muhtaç bir durumda bulunduğunu tespit etmiştir (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 13-14).

Hamdi Bey, bu bilgilerin ardından raporunda; muhacirlerin hanelere dağıtımı ile ilgili gözlemlerine yer vermiştir. Florina'da bazı haneleri gezdiklerinde, Rum hanelerine hiç muhacir yerleştirilmediğini hep Türklerin hanelerine Rum muhacirlerin yerleştirildiğini kaydetmiştir. Bununla birlikte; Kayalar ve Kozana'da tekrar Rum muhacirlerin gelmesi ihtimalinden dolayı Rumların, Türkleri sokaklara attıklarını kaydeden Hamdi Bey,¹⁷ şahit olduğu bu gibi hadiselerden bir kaçını da buraya aktarmıştır (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 14).

¹⁶ Hamdi Bey'in aktardığı bu olaylar hakkında bk. Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 9-12.

¹⁷ Hilal-i Ahmer'in Selanik Murahhası Ömer Lütfü Bey de 7 Aralık 1923 tarihli bir raporunda aynı hususlardan bahsetmiştir. Bk. KA, 1297/201-1.

Bunların ardından Hamdi Bey, Yunan Hükümeti'nin Türkleri borçlu çıkarmak suretiyle de arazilerine, dükkanlarına ve hanelerine el koyduğunu belirtmiştir. Raporunun sonunda ise “netice ve mütalaa” başlığı altında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bağlamda; sayıları 500.000'e ulaşan Makedonya Türklerinin müthiş bir baskı ve zulme maruz kaldıklarını, bu yüzden adeta eriyip gittiklerini belirtmiş, bunun tek çaresinin ise onların haklarının koruması olduğuna işaret etmiştir. Hamdi Bey burada; Muhtelit Komisyonu'nun bütün kuvvet ve kudretiyle yaşanan bu faciaya son vermeye çalıştığını da belirterek raporunu sonlandırmıştır (Sarısakal, Hamdi Bey'in Raporu, s. 15).

Mehmet Hamdi Bey'in, Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeliği esnasında Atina, Selanik, Drama ve Kavala şehirlerindeki mübadeleye tabi Türklerin vaziyeti hakkında bilgiler içeren bir raporu daha mevcuttur. Elde edilen haliyle bir kısmı eksik olan bu raporunda Hamdi Bey, hem faaliyetleri ve hem de gözlem ve müşahedeleri dâhilinde adı geçen yerlerdeki mübadele uygulamalarına ve Türklerin durumuna dair bilgiler aktarmıştır. Hamdi Bey, raporuda ilk olarak seyahat kararının; Muhtelit Mübadele Komisyonu'nun 21 Kasım 1923 tarihli toplantısında, mübadil Türklerin bulunduğu mıntıkalardaki Tali Komisyonların çalışmalarının tetkiki hususunda kendi yaptığı bir teklif üzerine alındığını belirtmiştir. Ardında da komisyonun tarafsız ülke üyesi İsveç'li Mösyö Ekstrand'ın hasta olması sebebiyle kendisinin tek başına yola çıkarak Kavala ve Drama'ya gideceğini, buralardaki incelemelerini tamamladıktan sonra da Kayalar, Kozana ve Florina cihetlerine gitmek üzere Selanik'e gidip burada Ekstrand ile buluşacaklarını belirtmiştir. Sonra da 23 Kasım 1923'te komisyon üyelerinden İhsan Bey ve Mösyö Palis ile Atina'dan ayrılıp, ertesi gün Selanik'e vardıklarını yazmıştır (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-1).

Hamdi Bey, Selanik'e gelir gelmez buradaki Tali Komisyon Reisi Mösyö Henc, Türk Aza Mustafa Arif Bey ve Rum Aza Mösyö Gogos ile görüşerek yaptıkları çalışmalarını incelediğini kaydetmiştir. Tali Komisyon'un tasfiye beyannamelerini, mübadiller için düzenledikleri seyahat evraklarını, sevk edilen Türk muhacirlerin memleketleri ile nüfus bilgileri hakkındaki çalışmalarını da tetkik ettiklerini belirten Hamdi Bey, komisyonun çalışmalarını gayet muntazam bulunduğunu yazmıştır. Yalnız beyannamelerin doldurulması için ahaliden ücret alınmasından hoşnut olmadığını dile getirmesi üzerine herkesin serbest bırakılması kararıyla bu olumsuzluğun derhal giderildiğini de kaydetmiştir. Burada ayrıca; gönderilecek ahalinin beyannamelerini almak için Tali Komisyon'a yaptıkları müracaat işlemlerinde de aksaklıkların yaşandığını belirten Hamdi Bey, bunun da ilgili talimatnameler gereğince kurulması gereken bir yardım heyeti (Heyet-i muavene) nin olmayışına bağlamıştır. Hamdi Bey, sonraki ifadelerinde ise bu eksikliği Tali Komisyon'a ilettiğini, Kavala'dan Selanik'e dönüşü esnasında Tali Komisyon Reis Vekili Mösyö Kontenzon'un Selanik'e gelişiyle burada dört farklı Heyet-i Muavene teşkiline karar verildiğini belirtmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-1-2).

Hamdi Bey, raporunun devamında da Selanik'te toplanan Türk ahaliye dair gözlemlerini aktarmıştır. Buna göre; Yunan yetkililerin, göçe tabi olup, Selanik'te

yola çıkmaya hazır bulunan Türk nüfusunun 7.000 ila 8.000 arasında olduğunu belirttiklerini fakat bu sayının doğru olmadığını, gerçek sayının 25.000-30.000 civarında olduğunu gözlemlerine dayanarak kaydetmiştir.¹⁸ Sevk edilmek üzere civar köylerden gelen Türklerin de bu sayıyı arttırdığını belirten Hamdi Bey, ziyaretleri anına kadar Selanik'ten vapurlarla sevk edilen Türk muhacirlerin sayısına dair bilgiler de vermiştir. Buna göre Hamdi Bey; Arslan vapuruyla; 198'i yetim çocuk ile bunların bakım ve eğitimlerinden sorumlu personel olmak üzere toplam 918, Tetyis vapuruyla; 2.200, Sakarya vapuruyla 3.222, Arslan vapuruyla 1.410 ve Ümit vapuruyla 1.514 kişinin sevk edildiğini yazmıştır.¹⁹ Hamdi Bey, burada Selanik'te bulunduğu esnada Tetyis vapuruna Türk muhacirlerin yerleştirildiğine şahit olduğunu da aktararak, bu hususta adı geçen vapurun emval ve ticari eşya nakline mahsus olduğunu ve orta kısmı tamamen açık ve tentesiz olması hasebiyle insan nakline uygun olmadığını belirtmiştir. Vapurlarla nakledilen Türk muhacirlerinin sayısının toplamda 9.264 kişi olduğunu da belirten Hamdi Bey, Selanik'teki mübadil Türklerin miktarının ise 21.000 ila 26.000 arasında olduğunu ve bunların çok kötü şartlarda Islahhane, Vardar Kapısı, Hamza Bey Camii ile civardaki harabelerde yaşadıklarını kaydetmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-2).

Hamdi Bey, raporunda Islahhane hakkında da bilgi vermiştir. İkişer katlı dört kısımdan ibaret bölümlerden oluştuğunu kaydettiği bu binanın içerisinde Hilal-i Ahmer Hastanesi ve tecrithanenin de bulunduğu bir muhacir toplanma merkezi olması gerektiği fikrinde olduğunu kaydetmiştir. Hatta Hamdi Bey, bu bağlamda ve Tali Komisyon'un içtima merkezinin dahi burası olması gerektiği düşüncesini savunmuştur. Böyle olması halinde muhacirlerin sevk işlemlerinin ile onlara verilecek sağlık hizmetlerinin daha muntazam bir surette yürütüleceğini vurgulamıştır. Müslümanlara ait olduğu halde Rum muhacirlerinin istifadesine sunulan Islahhane'nin tahliyesi için Atina'daki Yunan heyetine müracaatta bulunulduğuna da değinen Hamdi Bey, Hilal-i Ahmer'in bölgedeki temsilcisi Doktor Ömer Lütfi Bey'in de aynı doğrultuda teşebbüslerinin bulunduğunu belirtmiştir. Hamdi Bey, bu hususta Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne yer bulabilmek için Islahhanede büyük bir koğuş işgal eden ve yetim Türk çocukları ile öğretmenlerinden oluşan 198 kişinin buradan çıkarılarak İstanbul'a gönderildiğini yerlerine ise Rum muhacirlerin yerleştirildiğini kaydetmiştir.²⁰ Hamdi Bey; Türk muhacirlerin sevklerinin tek bir yerden ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi adına Islahhane'nin tahliyesini Mübadele Komisyonu'nun Yunan üyesi

¹⁸ Aynı bilgileri Hamdi Bey'in Selanik'e geldiğinde hem onunla ve hem de beraberindeki Mösyö Ekstrand ile görüşen Hilal-i Ahmer murahhası Ömer Lütfü Bey de 17 Aralık 1923 tarihli bir raporunda kaydetmiştir. Ömer Lütfü Bey raporunda Selanik'teki mübadele tabi Türklerin pek fena şartlarda yaşamaya çalıştıkları, bir an önce İstanbul'a sevk edilmeleri gerektiği ve Hilal-i Ahmer'in bölgede çeşitli yardımları yapmakta olduğunu belirtmiştir. Bk. KA, 1297/61.

¹⁹ İsmi geçen bu dört vapur, Muhtelit Mübadele Komisyonu Başkanı Tevfik Rüstü Bey'in 28 Ekim 1923 tarihinde Heyet-i Vekile ile Mübadele, İmar ve İskân Vekâlet'ne verdiği dilekçe sonrasında Selanik ve Girit limanlarına gönderilmek üzere komisyon emrine verilmiştir. Bu konudaki yazışmalar için bk. BCA, 030-10-123-875-5-1-2.

²⁰ Hamdi Bey, raporunun önceki kısmında bunların Arslan vapuruyla gittiklerini kaydetmiştir.

Mösyö Kanakinis tarafından da talep edildiğini fakat hiçbir sonuç alınmadığını da belirtmiştir. Diğer taraftan Hilal-i Ahmer Selanik Heyeti Reisi Doktor Mahir Bey'in Selanik Sıhhiye Müdürü nezdinde giriştiği teşebbüsün de akim kaldığını belirten Hamdi Bey, Tali Komisyon Reisi Mösyö Kontenzon'ndan Selanik valisi nezdinde yeni bir teşebbüste bulunmasını istediğini kaydetmiştir. Kontenzon'dan ayrıca; validen Türklere ait yüz binlerce hane ile Türk yetimlerinin çıkarıldığı İslahhane'ye Rum muhacirlerinin yerleştirilmesinin de kendileri tarafından hoş karşılanmadığını söylemesi talebinde bulunduğunu da yazmıştır (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-3).

Hamdi Bey raporunda Makedonya Sıhhiye Genel Müdürü ile birlikte Vardar Kapısı civarındaki Türklerin kaldığı yerleri ziyaret edip, buradaki Türk muhacirlerin durumlarını ıcediğini de yazmıştır. 3 Aralık 1923 tarihinde Mösyö Kanakinis ve Makedonya Sıhhiye Genel Müdürü Mösyö Kopanaris ile birlikte gerçekleştirdiği bu incelemelerde Türklerin içerisinde bulunduğu kötü koşulların salgın hastalıkların zuhuruna sebep olabileceği hususunda gerekli kişileri uyardığını da kaydetmiştir. Hamdi Bey, İslahhane'deki Türkleri ziyaretleri esnasında beraberindekilerin kendisine buranın tahliyesine uğraşmak yerine Türk muhacirler için şehrin dışında çadırlardan oluşan bir toplanma merkezi kurması teklinde bulduklarını yazmıştır. Hamdi Bey, bu teklifi kabul etmesi üzerine Mahir Bey'in Hilal-i Ahmer Merkezi'nden, Mösyö Kanakinis'in de kendi birimlerinden çadır talep ettiğini ve kurulacak merkez için Yenice yolunda bir yer belirlediklerini, hatta burada su teminine ve hela yapımına yönelik çalışmaları dahi başlattıklarını kaydetmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-3).

Hamdi Bey, raporunun bundan sonraki kısmında ise İslahhane'nin yakınında bulunan Hisararkası adlı yerdeki bir harabeye yerleştirilmiş Türk muhacirlerini ziyaret ettiklerini yazmıştır. Burada yaklaşık 1,5 km uzunluğundaki bir yerde hasırlar, çullar, çuvalar ve çadırlar altında aşağı-yukarı 10.000 Türk muhaciri gördüğünü, bunların büyük bir sefalet içinde olduklarını, bu harabede su ve hela tertibatının dahi olmadığını belirtmiştir.²¹ Vardar Kapısı adlı yerdeki gözlemlerini de akataran Hamdi Bey, Türk muhacirlerinin burada dağınık bir vaziyette; Arslan Han, Tesalya Hanı, Tumba Han, Korfali Hanı ve Çayır Mahallesi gibi yerlerde aç ve açıkta bulunduğunu kaydetmiştir. Türk muhacirlerinin buralarda da korkunç bir sefaletle maruz kaldıklarını, hatta can ve mal güvenliklerinin dahi bulunmadığını yazan Hamdi Bey, 5 defa gasp ve yağma olayına şahit olduğunu ve Türk muhacirlerin buralarda Rum çetelleri tarafından sık sık soyulduklarını kaydetmiştir. Bunlardan başka Türk muhacirlerinin, Tesalya Hanı'nda ahır gibi yerler için eşya başına 10 drahmi kira verdiklerini, Kor-

²¹ Hamdi Bey burada Hilal-i Ahmer'in bölgedeki Türk muhacirlere her türlü yardımda bulunup, çadırlar temin ettiğini de belirtmiştir. İfadelerinin devamında ise Hilal-i Ahmer'in başlangıçta 200 nüfusa yardım yapabiliyorken bu kayıtları tuttuğu esnada 800 nüfusa günde bir kere sıcak yemek ile sabah ve akşam 100'er dirhem ekmek dağıttığını kaydetmiştir. Bk. BCA, 272-0-0-12-40-43-15-3. Ayrıca; Hilal-i Ahmer'in mübadele esnasında Selanik, Atina, Drama, Kavala ve civarındaki yerlerde yürüttüğü yardım faaliyetleri hakkında bk. Mesut Çapa, 1988: s. 241-256.

fali Hanı'nda ise ahır gibi havasız ve karanlık üç oda için ayda 3.000 drahmi ödediklerini belirtmiştir. Müşahadelerinde fakir bir aile reisinin eşyası ve aile efradı için günde ortalama en az 21 drahmi ödediğini de kaydeden Hamdi Bey, Türk muhacirlerin, Vardar Kapısı civarındaki diğer bir kısım yerlerde de sefil ve perişan bir vaziyette olduklarını raporuna eklemiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-4).

Bunların ardından yeniden Selanik'teki Türk Muhacirleri hakkında bilgi aktaran Hamdi Bey bu kapsamda; Selanik merkezde ve Katerin (Selanik Mutasarrıflığı)'de 20.000, Lanagza'da 35.000, Karaferye'de 5.000, Kılıgış'ta 10.000, Kesendire Yarımadası'nda ve Kelemeriye'de 30.000, Yenice-i Vardar'da ve Gümülcine'de, 10.000, Vodine'de ve Karacaova'da 35.000 olmak üzere toplamda 145.000 Türk muhacirin sevke tabi tutulduğu bilgisini vermiştir. İfadelerinin devamında ise bunların 9.264 kişinin sevk edildiğini, 26.000 kişinin Selanik'te bulunduğunu, 109.736 kişinin ise köylerinde duracak güçte olmadıklarını kaydetmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-5).

Hamdi Bey raporunun bundan sonraki kısmında ise Selanik'teki Türk muhacirlerinin durumlarının iyileştirilmesine dair bazı tavsiyelerde bulunmuştur. "*Selanik için Süratle Neticelendirilmesi Lazım Gelen Hususât*" başlığıyla acilen yerine getirilmesini vurguladığı bu tavsiyeler şu şekildedir:

- 1- Selanik'e bağlanan yollarda Türk muhacirlerinin güvenliğinin sağlanması.
- 2- Selanik civarındaki kazalarda vuku bulan göçlerin sebeplerini ortadan kaldırıp, yenilerine meydan verilmemesi.
- 3- Merkez muamelatın oldukça hızlandırılması.
- 4- Selanik için 1.000 adet çadırın süratli bir şekilde temin edilmesi.
- 5- Bölgedeki yoğunluğun ortadan kaldırılması ve tekrarına meydan verilmemesi için büyük vapurların muntazaman gönderilmesi (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-6).

Bu tavsiyelerin ardından Hamdi Bey, köylülerden alınan hayvan, emlak ve kira bedelleri hususunda durumun her muntıkada aynı olduğunu belirttikten sonra 26 Kasım 1923'te Mösyö Kanakins ile Kavala'ya hareket ettiklerini yazmıştır. Kavala'da 12 kişiden mürekkep bir yardım heyeti teşkil ettiklerini de kaydeden Hamdi Bey, bu heyetin her gün, Tali Komisyon'un toplandığı Türklere ait bir binada, bir araya geldiğini, her tarafa beyannameler dağıttıklarını ve nüfus listeleri hazırladıklarını belirtmiştir. Komisyonun bu çalışmaları neticesinde 5-10 gün içerisinde Kavala ve mülhakatındaki Türk muhacirlerin hazır olacağını da ifadelerine ekleyen Hamdi Bey, esasen tarlaları ve diğer gayrimenkul malları üzerinde serbest tasarruf hakkına sahip olamayan köylülerin bu sıralarda göç hazırlıklarını tamamlamış olduklarını belirtmiştir. Hamdi Bey bu ifadelerinin ardından Kavala Tali Komisyonu'nun çalışmalarına da değinerek memnuniyetini dile getirmiş ve komisyon Reisi Mösyö Kontenzon'un gayretli çalışmalarına rağmen burada da birçok Türk'ün malına el konulduğu hususunun ayrıca altını çizmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-6).

Hamdi Bey'in raporunun bundan sonraki bir bölümü eksik olduğundan hem Kavala'daki ve hem de diğer yerlerdeki faaliyetleri hakkında başka bir bilgi edinilememiştir. Buna rağmen raporun son kısmında hem Hamdi Bey'in sonraki çalışmaları ve hem de Türk muhacirlerin emval ve arazilerine el konulmasıyla ilgili uygulamalar hakkında dikkat çekici bilgilerin mevcut olduğu görülmüştür. O, burada; Türklerin emval ve mallarına Yunan Hükümeti tarafından el konumaya devam edildiğini ve hiçbir yerde iade işleminin gerçekleştirilmediğini belirtmiştir. Pek çok Türk muhacirin bu yüzden yaşadıkları mağduriyetten ötürü kendilerine müracaat ettiğini de yazan Hamdi Bey, bu meselenin vaktiyle Muhtelit Komisyon'nun gündemine alınarak durumun Yunan yetkililere bildirilmiş olduğunu fakat herhangi bir sonuca ulaşılmadığını da dile getirmiştir. Hamdi Bey burada ayrıca; Türklerin Yunan Hükümeti'nin Rumların kullanımına verdiği ev, mağaza ve çiftlik gibi emlaktan kira almadıklarını da kaydetmiştir (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-15).

Hamdi Bey; emlak ve kışlakların sahiplerine teslimi bir tarafa, gezip gördüğü yerlerde işgal edilmemiş tek bir Türk evine dahi rastlamadığını belirttiği raporunun sonraki kısmında ise bu konuda Yunan Hükümeti nezdinde tedbirler alınması gerektiğini de belirtmiş, akabinde de baskılarla hanelerinden çıkarılan Türklerin durumlarından bahsetmiştir. Bu kapsamda Hamdi Bey, onların bazen dağınık, bazen de toplu halde öteye beriye dağıldıklarını genellikle de tren istasyonlarında ve civarındaki yerlerde açıkta ve perişan bir halde yaşamaya çalıştıklarını yazmıştır (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-16).

Hamdi Bey, tıpkı ilkindeki gibi ikinci raporunda da "Netice ve Umumi Mütalaa" başlığı altında Türk muhacirlerin sevklerine dair bir kısım değerlendirmelerde bulunmuştur. Yunan Hükümeti'nin uygulamaları üzerinden yaptığı bu değerlendirmelerinde Hamdi Bey, ellerinde müsadere ve gasb olunacak hiç emval kamadığını, Türklerin yaşadıkları sıkıntıların bir an önce giderilmesi için gerekli çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Son olarak da herhangi bir çözüm bulunmadığı takdirde Türklerin maruz kaldığı sıkıntıların yakın zamanda pek çok ölüme ve büyük kayıplara sebep olacağına işaret eden Hamdi Bey, bu ifadeleriyle raporunu sonlandırmıştır (BCA, 272-0-0-12-40-43-15-17).

Bu her iki raporundan da anlaşılacağı üzere Hamdi Bey, Muhtelit Mübadele Komisyonu üyeliği vazifesindeyken mübadeleye tabi Türk ahalinin durumlarını yerinde incelemek üzere Selanik, Atina, Kavala ve Drama gibi yerlerde önemli çalışmalar yürütmüştür. Adı geçen yerlerde ve buralara bağlı köylerde Türklerin vaziyetlerine, içinde buldukları yaşam koşullarına, çektikleri sıkıntılara ve maruz kaldıkları baskılara dair raporlarında önemli bilgiler aktarmıştır. Bu yüzden bu raporların, hem Hamdi Bey'in faaliyetlerini ortaya koyması ve hem de mübadeleye tabi Türklerin durumunu göstermesi açısından önemli vesikalar olduğunu söylemek mümkündür.

Hamdi Bey'in mübadele konusundaki çalışmaları Türkiye adına iki önemli faaliyette bulunması suretiyle sonraki süreçte de devam etmiştir. Bunlardan ilki;

Hariciye Vekâletinin 19 Mart 1925 tarihli tezkiresi üzerine Tevfik Rüştü Bey'in yerine azınlıklar ve etabli meselesi için Cenevre'de düzenlenen Cemiyet-i Akvam'ın toplantısına katılmasıdır (BCA, 030-18-1-1-13-20-11-1; BCA, 030-0-18-01-01-013-20-11-1-14, 15). İkincisi ise; az evvel Viyana Elçiliğine atanmış olmasına rağmen yine İcra vekillerinin 18 Haziran 1925 tarihli görevlendirmesiyle mübadele kapsamında Türkiye ile Yunanistan arasındaki itilafnameyi imzalamasıdır (BCA, 030-18-1-1-14-40-8-1).

4. Viyana Büyükelçiliği ve Afyon Zafer Anıtı Meselesi

Mehmet Hamdi Bey, Muhtelit Mübadele Komisyonu murahhaslığına devam ettiği esnada Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti'nin 13 Mayıs 1925 tarihli bir kararnameyle Viyana elçiliğine atanmıştır (BCA, 030-0-18-01-01-013-29-11-1, 2, 3). Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Viyana Büyükelçisi olarak, 1 Haziran 1925 tarihinde görevine başlayan Hamdi Bey (Hariciye Vekâleti Yıllığı, 1959, s. 21).²² 25 Temmuz 1925'te dönemin Avusturya Cumhurbaşkanı Michael Hainisch'e güven mektubunu sunmuştur.²³ Hamdi Bey, 1934 yılına kadar yaklaşık 9 yıl kaldığı Viyana Büyükelçiliği (BCA, 030-0-18-01-02-44-26-016-1; Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz-Viyana, 2020) vazifesindeyken birçok önemli çalışma yapmıştır. Bunlardan ilk dikkat çeken; Türk Polis teşkilatının modernleştirilmesi kapsamında kendisine verilen talimat üzerine Avusturya'dan uzman getirtilmesi konusundaki çalışmalardır. Hamdi Bey uzmanın seçimi için Avusturya Hükümeti ile de temas kurarak yürüttüğü çalışmalar neticesinde Türkiye'ye gönderilecek kişinin uzun yıllar Avusturya Polis Müdürü Shuber'in yanında çalışan Mösyö Frederich Ramach olmasına karar vermiştir. Onun bu kararında Ramach'ın Viyana polis teşkilatını yeniden yapılandıran kişi olması etkili olmuştur. Hamdi Bey, bu kararı gönderdiği bir yazıyla Dâhiliye Vekâletine de bildirmiştir. Dâhiliye Vekâletince de Ramach'ın uygun görülmesi üzerine, 21 Haziran 1927 tarihinde Hamdi Bey ile Ramach arasında bir protokol imzalanmıştır (Dikici, 2017: s. 480). Başlangıç kısmında "*Türkiye Cumhuriyeti Dâhiliye Vekâleti namına Türkiye'nin Viyana Sefiri Hamdi Bey ile Mösyö Frederich Ramach beyninde ber-*

²² Viyana'daki son Osmanlı Büyükelçisi Hüseyin Hilmi Paşa idi. Hilmi Paşa, 1912-1919 yılları arasında bu görevi yürütmüştür. Osmanlı Devleti gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca, Hüseyin Hilmi Paşa, 8 Mayıs 1919'da veda mektubu verilmeksizin görevinden alınmıştır. Onun görevden alınmasıyla da Viyana'daki Osmanlı elçiliği kapatılmıştır. Altı yıl sonra, 1925 yılında Viyana'da Türkiye Cumhuriyeti Elçiliği açılıncaya kadar, 1919-1925 yılları arasında Avusturya'daki Türk hak ve çıkarlarının korunması ve tüm diplomatik ilişkiler Viyana'daki İsviçre Elçiliği tarafından yürütülmüştür. Bk. Şimşir, 2006: s. 23.

²³ Hamdi Bey'in dönemin Avusturya Cumhurbaşkanı Michael Hainisch'e güven mektubunu sunarken okuduğu söylev ve Hainisch'in cevabi mektubu için bkz. Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s. 371-372.

vech-i zir şerait ile akd-ı mukavele edilmiştir” şeklindeki ifadelerin yer aldığı 8 maddeden oluşan bu protokolle²⁴ Mösyö Ramach’ın Türkiye’deki çalışma esasları, yetkileri ve alacağı para belirlenmiştir. 13 Temmuz 1927 tarihinde İcra Vekillerinin onayıyla yürürlüğe giren bu protokol (BCA, 30-18-1-1-25-44-6), Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türk Polis Teşkilatı’nın yeniden yapılandırılması kapsamında Mehmet Hamdi Bey tarafından gerçekleştirilen önemli bir faaliyettir.

Mehmet Hamdi Bey’in Viyana Elçiliği dönemindeki önemli faaliyetlerinden bir diğeri ise Afyon’da bulunan Zafer anıtı meselesi kapsamında yürüttüğü çalışmalardır. Afyon’a Başkomutanlık Meydan Muharebesi ve Büyük Zaferi temsilen bir anıt dikmek konusu gündeme geldiğinde akıllara daha önce İstanbul Sarayburnu’ndaki Atatürk heykelini yapan Heinrich Krippel²⁵ gelmiştir. Bu doğrultuda anıtın yapımı ile ilgili çalışmalar, 1929 yılında başlatılmıştır. Afyon Valiliği ilk aşamada, konuyla ilgili İçişleri Bakanlığı bünyesindeki gerekli prosedürü gerçekleştirmiş, ardından Avusturyalı heykeltıraş Krippel ile temasa geçmiştir. Valilik, heykel ve kabartmalardan oluşacak anıtın projeleri için Krippel ile 1.300 dolar ödemek suretiyle bir anlaşma yapmıştır. 1932 yılının Ocak ayında tamamlanan projelerden biri beğenildikten sonra anıtın yapımı için Afyon Valiliği ile İçişleri Bakanlığı ve Krippel’in Türkiye’deki vekili arasında çeşitli yazışmalar yapılmıştır.²⁶ Sonunda dikilecek anıtın heykel kısmı ile fiyat konusunda bir anlaşmaya varılmıştır. Başlangıçta 27.000 dolar talep eden Krippel’in vekili Avukat Ekrem Rüştü Bey ile yapılan görüşmeler neticesinde taraflar arasında 25.600 dolar üzerinde bir anlaşmaya varılmış ve bir protokol imzalanmıştır. Protokol, 5 Şubat 1932 tarihinde Afyon’da Vali Fevzi Bey ile Krippel arasında imzalanmıştır (Şimşir, 1998: s. 510-512).

Anıtın detaylı bir şekilde tarifinin yer aldığı, 10 sayfadan oluşan oldukça kapsamlı protokol metninde²⁷ dikkati çeken noktalardan birisi ise Viyana elçiliğine de bir görev verilmiş olmasıdır. Anlaşma metnine göre; imal edilecek objelerin incelenip teslim alınmasına ait işler, Viyana elçisi tarafından yürütülecekti. Böylelikle tıpkı heykeltıraş Krippel’in nasıl Türkiye’de onun adına işlerini yürüten bir vekilinin olması gibi Türkiye’nin Viyana elçisi de bu iş için Afyon Valiliğinin vekili olarak

²⁴ Protokolün tam metni için bk. Şahin, 2013: s. 113-117; Dikici, 2017: s. 481.

²⁵ Avusturyalı Heykeltıraş Heinrich Krippel, 1925-1938 yılları arasında Türkiye’de bir dizi anıt ve heykel yapmış sanatçıdır. 1926 yılında dikilen ve Türkiye’deki ilk Atatürk heykeli unvanını taşıyan İstanbul Sarayburnu’ndaki, heykel, onun eseridir. Aynı yıl Konya Atatürk anıtını da yapan Krippel, 1927 yılında ise Ankara’nın Ulus meydanındaki görkemli Zafer Anıtını yapmıştır. Samsun’da şaha kalkmış at üstündeki Atatürk heykeli de Krippel’in eseridir. Bk. Şimşir, 1996: s. 509.

²⁶ Bu yazışmalar, *Türkiye’nin Viyana Büyükelçiliği Arşivi (VBA)*’nde “Afyon Zafer Abidesi” adlı dosyada muhafaza edilmektedir. Bk. Şimşir, 1996: s. 510.

²⁷ 10 daktilo sayfasından oluşan protokol metninde; ilk olarak Krippel’in, Afyonkarahisar’ın İstasyon caddesine dikilecek bronz bir heykel yapmayı üstlendiği belirtilmiştir. Daha sonra heykelin tarifi yapılmıştır. Anlaşma metninin sonraki kısmında ise heykelin Viyana’dan Haydarpaşa’ya taşınmasına dair sorumlulukları, sigorta işlemleri hakkındaki esasları ve beş maddeden oluşan Krippel’e yapılacak ödeme ile ilgili hususları içeren izahatlara yer verilmiştir. Protokolün son kısmında ise heykelin yapımıyla ilgili Krippel’e 20 Eylül 1934 tarihine kadar 2,5 yıllık bir süre verildiği hakkındaki hususlar izah edilmiştir. Bk. Şimşir, 1996: s. 512-514.

görevlendirilmiştir. Hamdi Bey'in bu iş ile ilgili resmen devereye girişi ise 1933 yılının Mart ayında Fevzi Bey'in yerine gelen yeni Afyon Valisi Ahmet (Durmuş) Bey'in kendisine gönderdiği bir vekâletname ile gerçekleşmiştir. Ahmet Bey, 15 Mart 1933 tarihli bu vekâletnamede yer verdiği; "... Afyonkarahisar Encümeni Daimi Reisi sıfatıyla Afyon Valisi namına yardımcı modelin elçilikçe kabul muamelesinin ifa ve icrası hakkında ne gibi muamele yapılmak lazım gelirse kâffesini ifa ve icraya mezun ve salahiyyetar olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti Orta Elçisi Hamdi Beyefendi Hazretlerini suret-i hususiyede vekil nasp ve tayin eyledim..." (Şimşir, 1996: s. 515-516). şeklindeki ifadelerle Hamdi Bey'i resmen işin içine dâhil etmiştir.

Böylelikle bir oldu-bitti karşısında kalan Hamdi Bey, elçilik bünyesinde görevli dört kişiden müteşekkil bir komisyon oluşturarak çalışmalara başlamıştır. Kendi raiyasetindeki bu komisyon, 22 Nisan 1933'te düzenlenen bir protokolle Krippel'in yaptığı yardımcı modeli inceleyerek teslim almıştır. Protokolde; Krippel'in hazırladığı heykel ile rölyeflerine ait modellerin Afyon Valiliğince vekil tayin edilen Türkiye Cumhuriyeti Viyana Elçisi Hamdi Bey ile riyasetindeki bir heyet tarafından icelenerek teslim alındığı belirtilmiştir.²⁸ Protokolün bir nüshası da Afyon Valiliğine gönderilmiştir. Bunun ardından Afyon Valiliği tarafından Hamdi Bey'e 6 ve 15 Mayıs 1933 tarihlerinde yeni vekâletnameler gönderilmiştir. Böylelikle, Türkiye Cumhuriyeti Viyana Orta Elçisi unvanıyla Mehmet Hamdi Bey, alçı ve döküm bronzların teslim alınması işleri için Afyon Valisi adına yeniden vekil tayin edilmiştir. Sonrasında valilik makamından Hamdi Bey'e 19 Temmuz 1933 tarihli bir yazı daha gönderilerek anıtın kaidesinde kullanılması düşünülen taş örnekleri gönderilmiş ve Krippel'den bunlardan hangisini kullanacağı hakkında bilgi alınarak iletilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Hamdi Bey, Krippel'e taş numunelerini göstermiş ve onun seçtiği numuneyi 10 Ağustos 1933 tarihinde Afyon Valiliğine göndermiştir (Şimşir, 1998: s. 517-520).

Anıtın yapımının bu şekilde sorunsuz devam ettiği dönemde birden bire doların düşmeye başlaması tüm gidişatı değiştirmiştir. Çünkü Krippel, bu yüzden yaptığı protokole aykırı bir şekilde doların düşüşünü gerekçe göstererek alacağı paranın artırılmasını istemiştir. Afyon Valiliğinin Krippel'in bunu talebini kabul etmemesi üzerine taraflar arasında ciddi bir kriz meydana gelmiştir. Bunun üzerine Krippel'in anıtın yapım işini durduracağından endişelenen Afyon Valisi Ahmet Bey, 25 Kasım

²⁸ Bu protokol özetle şu şekildedir: "... Heykeltraş Krippel tarafından vilayete verilen resimler ve planlar dâhilinde Afyonkarahisar'da dikilecek heykel ile rölyeflerlerinin yardımcı modellerinin ihzar edildiği görülmüş ve kabul meselesi vilâyet tarafından bu maksat için tevkil edilen Türkiye Cumhuriyeti Viyana Elçisi Hamdi Beyefendi Hazretleri Riyasetinde bir heyet-i mahsusa tarafından 22 Nisan 1933 tarihinde yapılmıştır... İşbu heyet, Heykeltraş Krippel tarafından muayenesine arz edilen esas grup ile üç rölyefin yardımcı modellerinin şearite uyduğunu tespit ve kabul eylemiştir. Bundan başka dördüncü rölyefin yardımcı modeli keza kabul edilmiştir... Heyet, yardımcı modelin bir kalıbını tesellüm ve elçilik mühürüyle temhir ve muhafaza altına alındığından heykeltraş Krippel'in Afyonkarahisar Vilayeti ile yaptığı mukavelenamesi mucibince alacağı taksitle istihkak kesbettiğini Afyon Vilayeti namına tespit ve kabul eder..." Bk. Şimşir, 1996: s. 517.

1933'te Viyana Elçiliğine bir yazı göndererek Hamdi Bey'i durumdan haberdar etmiş, anıtın yapımının ne aşamada olduğu hakkın da bilgi istemiştir. Bundan bir süre sonra da Krippel, Hamdi Bey'e müracaat ederek ondan, doların düşüşü yüzünden ortaya çıkan farkın giderilmesi yönündeki isteğini Afyon Valiliğine iletmesi ricasında bulunmuştur (Şimşir, 1998: s. 521).

Hamdi Bey, bunun üzerine 23 Aralık 1933 tarihli bir yazıyla Krippel'in bu isteğini ve şu anda dahi heykelin tunç döküm işleriyle ilgi yapacağı ödemelerden dolayı zor durumda olduğunu Afyon Valiliğine iletmiştir. Hamdi Bey'in bu yazısına Afyon Valiliği tarafından 8 Ocak 1934 tarihli bir yazı ile yanıt verilmiştir. Yanıtta; Krippel'in bu talebine ancak Şubat ayındaki il genel meclisinde karar verilebileceği, bu süre zarfında heykel yapımının sekteye uğramaması gerektiği bildirilmiştir. Anıtın vaktinde tamamlanmasıyla ilgili olarak Afyon mebuslarının artan baskısı üzerine Vali Ahmet Bey, 23 Ocak 1934 tarihinde Hamdi Bey'e bir yazı daha göndermiştir. Vali Bey bu yazısında abidenin en geç 20 Eylül'de dikilmiş olması gerektiği hususundan bahsettikten sonra Şubat ayındaki il genel meclisinin vereceği kararın meçhul olduğunu ve bu yüzden endişesinin arttığını belirtmiştir. Ahmet Bey yazısının devamında ise oldukça nazik ifadelerle Hamdi Bey'den abidenin yapım işini takip ederek, kendisini bilgilendirmesini talep etmiştir. Diğer taraftan 14 Şubat 1934 tarihinde toplanan Afyon il genel meclisi, Krippel'in dolar kurundaki farkın kendisine ödenmesi talebini, taraflar arasında imzalanan protokole aykırı bularak reddetmiştir. Bu karar, Vali Ahmet Bey tarafından 18 Şubat 1934 tarihli bir yazı ile Viyana Elçisi Hamdi Bey'e de bildirmiştir (Şimşir, 1996: s. 522-523).

Bunun üzerine Hamdi Bey, durumu hemen Krippel'e iletmiştir. Krippel'in bu kararı tanıdığını kendisine söylemesi üzerine Hamdi Bey, Afyon Valiliğinin 15 Mayıs 1933 tarihli vekaletnâmesi dâhilinde daha önce kurduğu komisyon ile 23 Mart 1934 tarihinde Krippel'in atölyesindeki alçı modellerinin ve bronzların kabulünü gerçekleştiren bir protokol yapmıştır. Hamdi Bey, bu protokolü aynı tarihli bir yazıyla Afyon Valiliğine de göndermiştir. Protokol özetle şu şekildedir: "*Mr. Krippel, keza mukaveleye tevfikân bronz grup ve 3 rölyefin orijinal büyüklükteki modellerini alçıdan ikmal etmiş ve bunların bugünkü tarihte Afyonkarahisar, Vilayeti mümessili bulunan Elçi Hamdi Beyefendi'ye teslim etmiştir. Müşarünileyh hazretleri bugün teslim etmiş oldukları işbu orijinal büyüklükteki alçı grup modelinin muavin modellerle tamamen mutabakatını ve 3 rölyefin de mukavelename şeraitine tamamen tetabukunu tespit etmişlerdir. Bu suretle mukavele mucibince M. Krippel'e tediyesi icap eden 9.200 doların bugünkü tarihten itibaren 15 gün zarfında tediyesi lazım gelmektedir.*" (Şimşir, 1996: s. 518-519).

Görüldüğü üzere protokolda 3 rölyeften bahsedilmiş ve teslimat bu doğrultuda gerçekleşmiştir. Krippel, bu ifadeyi bir fırsat şeklinde değerlendirmiş ve Hamdi Bey'den protokole dâhil edilmeyen 4. rölyef için eksta para talebinde bulunmuştur. Fakat Afyon Valiliği Krippel'in bu isteğini de reddetmiş, üstüne Krippel'e ödenecek 9.200 doların 1.200 dolarını bankada tutmak suretiyle keserek 8.000 dolarlık eksik

bir ödeme gerçekleştirmiştir. Hamdi Bey'e gönderilen bir yazıyla da Krippel'e ödenecek paradan kesilen miktarın bankada tutulduğunu, bunun ancak 4. rölyef yapılması halinde serbest bırakılacağını bildirmiştir. Bunun üzerine alacağı olan 1.200 doların kesildiğini gören Krippel, 26 Nisan 1934'te Hamdi Bey'e bir yazı göndererek, Afyon Valiliğinin sözleşmeye aykırı davrandığını, buna bağlı olarak ortaya çıkan koşullardan ötürü anıtın istenilen tarihe yetişemeyeceğini ve sorumluluğun kendisine ait olmadığını belirtmiştir. Hamdi Bey de durumu hemen bir gün sonra yazdığı bir yazıyla Afyon Valiliğine iletmiştir. Bu gelişme, Afyon'da büyük bir endişeye sebep olmuş ve Vali Ahmet Bey, 3 Mayıs 1934 tarihinde Hamdi Bey'e bir telgraf çekerek 1.200 doların serbest bırakıldığı ve Krippel'in parayı alabileceği bilgisini vermiştir (Şimşir, 1996: s. 524).

Krippel, bu parayı aldıktan sonra uzun bir süre sessiz kalmış, Hamdi Bey'in hiçbir tebliğine yanıt vermemiştir. Sonunda 20 Temmuz 1934 tarihinde Hamdi Bey'e uzun bir yazı yazarak, heykelin Eylül ayına yetişemeyeceğini, çünkü işi durduğunu, ancak zararının karşılanması halinde işe devam edebileceğini ve bunun için de sözleşme gereği teminat akçesi olarak bankada tutulan 5.000 doların kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hamdi Bey, 1 Ağustos 1934 tarihinde Krippel'in bu talebini Afyon Valiliğine iletmiştir (Şimşir, 1996: s. 525).

Fakat gelişmeden kısa bir süre sonra Hamdi Bey, Berlin Büyükelçiliğine atanmış, onun yerine Ahmet Cevat (Üstün) Bey Viyana Elçisi olmuştur. Dolayısıyla bu tarihten sonra 24 Mart 1936 tarihine kadar devam eden Afyon Zafer Anıtı'nın yapım işiyle ilgili Viyana elçiliği nezdindeki faaliyetler, Ahmet Cevat Bey tarafından yürütülmüştür (Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 525-540).

Görüldüğü üzere Hamdi Bey, Afyonkarahisar'daki Cumhuriyet meydanına dikilecek olan Zafer Anıtı'nın yapımı işinde bir diplomat olarak bizzat rol almış ve bu kapsamda kendisine verilen vekâletle Afyon Valiliği nezdinde Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni başarılı bir şekilde temsil etmiştir.

5. Berlin Büyükelçiliği ve Önemli Faaliyetleri

Hamdi Bey, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Başbakanlığa sunduğu 3 Mayıs 1934 tarihili ve 59643/322 numaralı tezkereyle o tarihte boş bulunan Berlin Büyükelçiliği görevine teklif edilmiştir (BCA, 030-0-18-1-2-44-26-16-2). Tevfik Rüştü Bey'in bu teklifi İcra Vekilleri Heyeti'nin tarihli ve 2/536 numaralı kararnameyle 5 Mayıs 1934 tarihinde Hamdi Bey, Berlin Büyükelçisi atanmıştır (BCA, 030-0-18-1-2-44-26-16; BCA, 030-0-18-1-2-44-26-16-1).

Bunun hemen akabinde Mustafa Kemal Paşa, Alman Reich Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Paul Von Hindenburg'a bir mektup göndererek Hamdi Bey'in Berlin Büyükelçisi atandığı bilgisini vermiş ve kendisine hüsnü kabul gösterilmesi talebini iletmiştir (Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s. 141-142). 26 Mayıs 1934

tarihinde ise Hamdi Bey, Cumhurbaşkanı Von Hindenburg ile karşılıklı olarak birbirlerine güven mektuplarını sundukları merasimi müteakip²⁹ görevine başlamıştır. Berlin Büyükelçiliğine atanmasından kısa bir süre sonra çıkarılan soyadı kanunuyla Arpağ soyadını alan Hamdi Bey, Tevfik Rüştü Aras'ın emriyle Türkiye'yi temsilen 1934 yılı Ağustos ayında hayatını kaybeden Hindenburg'un cenazesine katılmıştır (Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s. 148, 151). Bu tarihlerde geçirdiği bir kaza nedeniyle bir müddet iş yapamarak istirahat eden Arpağ, tamamen iyileşmesini müteakiben 5 Aralık 1934 tarihinde yeniden görevine dönmüştür (Ulus, 25 İlk kanun 1934).

Arpağ, iyileşmesinin ardından yeniden göreve başlamasının ardından Almanya'daki "*Neues Deutsches Lichtspien Syndikat G. M. B. H. Berlin*" isimli bir şirketin "Abdülhamit" adlı bir film çekmek istediğini öğrenmiştir. 1935 yılı başlarında durumu derhal bir yazıyla Dâhiliye Vekâletine bildiren Arpağ'a, 20 Şubat 1935 tarihinde verilen cevapta; filmin yapılmasına engel olunması istenmiştir. Bunun üzerine Arpağ, 17 Nisan 1935 tarihinde Dâhiliye Vekâletine yeni bir yazı göndererek konu hakkında Almanya Propaganda Bakanlığı nezdine gerekli girişimlerde bulunduğunu ve adı geçen filmin çekilmemesi için ilgili makamlara kati talimatlar verdiğini bildirmiştir (BCA, 030-10-0-0-86-567-24-2). Daha sonra dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya tarafından 5 Mayıs 1935'te Başbakanlığa gönderilen bir tahriratla, Almanya'da çekilmek istenen "Abdülhamit" filmine, Berlin Büyükelçisi Hamdi Bey'in çalışmaları sayesinde engel olunduğunun bildirilmesi (BCA, 030-10-0-0-86-567-24-1), Arpağ'ın bu konudaki çalışmalarının göstergesidir.

Hamdi Arpağ, Berlin Büyükelçiliğinin ilk yıllarında, o zaman CHP Genel Sekreteri makamındaki Recep Peker'in bir parti marşı arayışı dâhilindeki çalışmalarına da katkı sağlamıştır. Muhtelif ülkelerdeki parti marşı, milli marş ve gençlik marşı gibi örnekleri dinleyip, görmek ve bu hususta bir fikir edinmek isteyen Peker'in Berlin, Varşova, Moskova, Roma, Atina, Sofya, Belgrat, Viyana ve Bükreş elçiliklerine gönderdiği 23 Mart 1936 tarihli talep yazısına ilk olarak Hamdi Arpağ yanıt vermiştir. 4 Nisan 1936 tarihli cevabında Arpağ; söz konusu amaca hizmet edebilecek nitelikte 12 plak ile 16 marşa ait notayı satın alarak gönderdiğini belirtmiştir. Arpağ'ın Almanya'dan notalarını ve plaklarını gönderdiği materyal arasında; "Dalgalan Alman Bayrağı Dalgalan", "Hitler Partisi'nin Marşı", "Genç İşçiler Marşı", "Alman Milli Marşı", "Büyük Süngü Marşı", "Alman İşçiler Cephesi Şarkısı", "Silah Başına Yurttaş", "Heil Hitler (Var ol Hitler)", "Çelik Miğferlerin Resmi Marşı", "S. S. Kıtalarının Marşları", "Hava Müdafaası" gibi örnekler mevcuttur (Duman, 2016: s. 5).

²⁹ Hamdi Bey'in Alman Reich Cumhuriyeti Reisi Von Hindenburg'a sunduğu güven mektubu ile Hindenburg'un ona verdiği yanıtın tam metinleri için bk. Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s. 142-143.

Arpağ, 1936 yılı Temmuz ayında ise İcra Vekillerinin bir kararnameyle, 27 Mayıs 1930 tarihinde yapılan anlaşmaya ek olarak, 19 Nisan 1934'te imzalanan Türkiye-Almanya itilafnamesinin tasdiknamesini teati etmek ve bu hususta tutulacak zabıtnameyi onaylamak işiyle görevlendirilmiştir (BCA, 030-0-18-1-2-66-59-3).

Hamdi Arpağ, Berlin Büyükelçiliği esnasında Almanya'da Türkiye'yi temsil eden iktisadi ve kültürel amaçlı kuruluşların faaliyetlerine de destek vermiştir. Mesela; 6 Mayıs 1937 tarihinde uluslararası Breslav fuarında, Türkiye adına bir pavyon açmak isteyen Berlin Türk Ticaret Odası'na sağladığı destek bunlardandır (Akşam, 11 Mayıs 1937). Arpağ, bu pavyonun açılışı vesilesiyle Berlin Türk Ticaret Odası Fahri Başkanı unvanıyla; Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e, Başbakan İsmet İnönü'ye, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü Aras'a ve Ekonomi Bakanı Celal Bayar'a birer davetiye de göndermiştir (Akşam, 11 Mayıs 1937). Arpağ bu faaliyetinden sonra çağırılması üzerine 24 Haziran 1937 tarihinde Ankara'ya gelmiş ve burada kendisine Almanya ile yapılacak Kliring Anlaşması müzakerelerinde; emrindeki bir heyetle Türkiye'yi temsil yetkisi verilmiştir. Hamdi Arpağ, bu hususla ilgili olarak o günlerde basına verdiği bir demeçte şunları söylemiştir:

"...Hükümetimizin daveti üzerine 2 gün evvel Ankara'ya geldim. Bu akşam Berlin'e gitmek üzere İstanbul'a dönüyorum. İstanbul'da birkaç gün kalacak ve Büyük Önderimize tazimlerini sunacağım. Almanya ile olan ticari münasebatımız gün geçtikçe inkişaf etmektedir. Normalin fevkinde sayılabilecek olan bu münasebetler, bizim kadar Almanya'nın da istek ve arzusu ile olmaktadır. Yeni yapılacak ticaret anlaşması müzakerelerine 3 Temmuz'da Berlin'de başlanacaktır. Reisliğimde bulunacak heyet, bir iki gün içinde İstanbul'a gelecek ve beraber Berlin'e gideceğiz. Yeni yapılacak ticaret anlaşmasının tüccarımıza daha geniş bir mübadele sahası açacağında şüphe yoktur. Almanya ile hükümetimiz arasındaki diğer münasebetler de çok dostanedir. Bunu da ayrıca zikretmeyi bir vazife bilirim..." (Kurun, 25 Haziran 1937; Ulus, 26 Haziran 1937).

Almanya ile yapılacak ticari anlaşma için Berlin'e gitmek üzere 26 Haziran 1937'de Ankara'dan ayrılan Hamdi Arpağ, aynı gün İstanbul'a gitmiştir (Kurun, 25 Haziran 1937). Yola çıkmadan evvel burada Almanya Büyükelçisi'yle bir görüşme yaptıktan ve hazırlıklarını tamamladıktan sonra riyasetindeki heyetle 29 Haziran 1937'de trenle Berlin'e hareket etmiştir. Arpağ'ın başında bulunduğu heyette; İktisat Vekâleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu, Türkofis³⁰ Başkanı Burhan Zihni Sanos, Hariciye

³⁰ Türkofis, Atatürk dönemi Türk Dış Ticaret politikası doğrultusunda 27 Mayıs 1934'te çıkarılan bir kanunla Celal Bayar'ın başında bulunduğu İktisat Vekâletinin görevlerinin yeniden düzenlenmesine binaen, 1 Haziran 1934'te İcra Vekilleri Heyeti'nin kararıyla kurulmuştur. 14 maddeden oluşan bu yeni görev metninin 7. ve 13. Maddesinde tanımlanan ticaret mümessilleri işleri ile neşriyat, propaganda ve turizm işleri, Dış Ticaret Reisliği olarak da bilinen Türkofis'in uhdesine bırakılmıştır. Türkofis'in kuruluş amacı ise; Türkiye'nin dış ticaret ilişkilerini belirlemek, dünyadaki ekonomik değişim ve gelişimleri takip edip, milli iktisadi koruyacak bir ticaret politikası tespit etmek ve ihracatın önündeki engelleri kaldırarak geliştirmek şeklinde tanımlanmıştır. Dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, 1 Nisan 1934 tarihli

Vekâleti Daire Şefi Fuad Tokay, Maliye Nakid İşleri Genel Müdürü Halid Kışrair gibi isimlerle bazı müşavirler yer almıştır (Akşam, 29 Haziran 1937; Kurun, 30 Haziran 1937). Hamdi Arpağ ve beraberindeki heyet Berlin'deki faaliyetlerine 5 Temmuz 1937 tarihinde başlamıştır (Ulus, 6 Temmuz 1937). Yaklaşık bir hafta sonra Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği 13 Temmuz 1937 tarihli mektubunda da belirttiği gibi bu günlerde kendisini kabul eden Adolph Hitler'le de Bavyera'da bir görüşme yapmıştır. Hitler'e Mustafa Kemal Atatürk'ün imzalı bir resmini takdim eden Arpağ, onun; *"Türkiye'de hiçbir siyasi emelimiz olmaz"* şeklindeki dostane ifadeler içeren cevabını da Hariciye Vekâleti'ne iletmiştir (Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s.166-167).

Bu görüşmeden sonra Almanya ile Türkiye arasında yapılacak ticari anlaşmaya dair müzakereler daha hızlı bir şekilde cereyan etmiştir.³¹ Bu kapsamda 1937 yılı Ağustos ayında da Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya Berlin'e gitmiştir. Çetinkaya'nın temasları süresince kendisine, hem riyasetindeki heyetle ve hem de büyükelçilik erkânıyla Hamdi Bey de refakat etmiştir (Ulus, 5 Ağustos 1937). Hatta Çetinkaya'nın Hitler'le yaptığı görüşmede dahi hazır bulunmuştur (Kurun, 5 Ağustos 1937). Bayındırlık Bakanı'nın temaslarını sonlandırıp geri dönüşünden (Ulus, 10 Ağustos 1937) sonra Arpağ ve beraberindeki heyet, gerekli tüm çalışmalarını kısa bir sürede tamamlamıştır. Akabinde 30 Ağustos 1937 tarihinde Berlin'de Türkiye ile Almanya arasında ticari mübadelelere ait hususları içeren ticari bir anlaşma imzalanmıştır (BCA, 030-18-1-2-79-82-18). Yaklaşık bir ay sonraki tasdik aşamasından sonra yürürlüğe giren bu anlaşma (BCA, 030-18-1-2-79-82-18; BCA, 030-18-1-2-79-82-19) belkide Hamdi Arpağ'ın Berlin Büyükelçiliği döneminde gerçekleştirdiği en önemli faaliyetidir.

Hamdi Arpağ, Almanya ile yapılan bu anlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra, 1938 yılı Ekim ayında Almanya İktisat Bakanı Dr. Walther Funk'un gerçekleştireceği Türkiye ziyareti için İstanbul'a gelmiştir. Bu sırada Cenevre'den dönen Hariciye Vekili Tefik Rüştü Aras ile birlikte 5 Ekim 1938'de Dolmabahçe Sarayı'na giderek Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ü ziyaret etmiştir (Akşam, 3 Teşrin-i evvel 1938). Gazi Paşa'nın vefatından kısa bir süre önce gerçekleştirilen bu ziyaretin ardından da Türkiye ile geliştirilecek ticari ilişkiler üzerine müzakerelerde bulunmak üzere Alman İktisat Bakanı Dr. Walther Funk Türkiye'ye gelmiştir. Arpağ, Funk'un bu ziyaretinde ona eşlik eden heyet içerisinde yer almıştır (Ulus, 6 İlkteşrin 1938; Ulus, 7 İlkteşrin 1938; Akşam, 6 Teşrin-i Evvel 1938; Akşam, 7 Teşrin-i Evvel 1938; Kurun, 6 Teşrin-i Evvel 1938; Kurun 7 Teşrin-i Evvel 1938).

bir konuşmasında; *"...Yalnız yeni teşkilâtın en mühim bir uzvu olarak mütalaa edilen ve Türk mallarının yabancı memleketlerdeki sürümünü kolaylaştıracak yollar araştırmak ve müstakil ve tüccarımıza yardımcı bir rehber olmak başlıca vazifesi olan "Türkiye Dış Ticareti İşleri Millî Ofisleri Dairesini şimdiden faaliyete geçiriyoruz...."* şeklindeki sözleriyle Türkofis'in önemini vurgulamıştır. Bk. Şahin, 2018: s. 148-150; BCA, 490-1-0-0-1128-119-1; BCA, 030-18-1-2-46-41-9; Cumhuriyet, 24 Mart 1934.

³¹ Cumhuriyetin ilanından II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki süreçte Türkiye ile Almanya arasında cereyan eden ticari müzakereler ve yapılan anlaşmalar hakkında bk. Çalık, 2002: s. 813-822.

Funk'un ziyaretinin ardından 13 Ekim günü Berlin'deki vazifesine geri dönen Hamdi Arpağ (Kurun, 14 Teşin-i Evvel 1938), Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatı münasebetiyle Türkiye adına Alman yetkililerin taziyelerini kabul etmiştir. Aynı gün Ankara'ya gönderdiği telgrafında ise Arpağ, şu ifadelere yer vermiştir: "...Atatürk'ün irtihalı burada duyulur duyulmaz eylevm Berlin'de bulunmayan Führer ve Hariciye Nazırı'nın telefonla vaki emirleri üzerine Devlet Nazırı Dr. Maysner, Führer namına ve Hariciye Kâtibi Umumisi Baron Vayseger, Hariciye Nazırı namına Büyükelçiliğe bizzat gelerek taziyede bulunmuş ve sadece Türkiye'nin değil bütün Avrupa'nın ve bu meyanda Türkiye'ye karşı dostluk hisleri ile mütehassis olan Almanya'nın büyük bir şahsı kaybetmiş olduğunu ilave eylemişlerdir..." (Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, 1993: s.173).

Atatürk'ün vefatından bir gün sonra Alman radyosu ve matbuatında çıkan haberleri Hariciye Vekâleti'ne ileten Hamdi Arpağ (Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları I, s. 174-175), Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün vefatı vesilesiyle Almanya'da eğitim gören Türk gençlerinin iştirakiyle 1938 yılının Aralık ayında Berlin'de bir tören de düzenlemiştir. Arpağ, törendeki konuşmasında Mustafa Kemal Atatürk'ü kelimelerle tarif edemeyeceğini belirtmiş, onun meziyetlerinden, icraatından, insanlığa yaptığı hizmetlerden ve her alandaki derin bilgisinden bahsetmiştir. Ardından törene katılan gençleri, onun eserlerini yaşatmaya devam edeceklerine dair and içmeğe davet etmiştir. Bu davete iştirak eden gençler ve diğer katılımcılar, ayağa kalkarak hep bir ağızdan Arpağ'ın söylediği sözleri tekrarlamak suretiyle yemin etmişlerdir. Genç öğrencilerden birinin heyecanlı bir nutkuyla merasime nihayet verilmiştir (Akşam, 1 Kanun-ı Evvel 1938).

Mehmet Hamdi Arpağ'ın, Berlin Büyükelçiliği görevindeyken bu minvaldeki bir diğer dikkat çekici faaliyeti ise 1939 yılının Şubat ayında ara tatillerini seyahatle değerlendirmek amacıyla Doçent Hıfzı Veldet'in riyasetinde Berlin'e giden bir İstanbul Üniversitesi mensubu bir grup üniversite öğrencisini ağırlamak olmuştur. Arpağ, gelen öğrencilere, aralarında Alman gençlik teşkilâtından Herr Löwer ile fırka erkânından Freiherr von Harder ve Dr. Feish gibi kişilerin de iştirak ettiği bir çay ziyafeti vermiştir. Hamdi Arpağ, bu ziyafette de gençlere hitaben bir konuşma yapmıştır. Ardından Doçent Hıfzı Veldet, gençliğin tanışmasının, gelecekteki barışın tesisi açısından önemli olduğunu vurguladığı ve misafir perverliklerinden dolayı Hamdi Bey'e, elçilik erkânına ve Alman makamlarına teşekkürlerini ilettiği bir konuşma yapmıştır (Akşam, 3 Şubat 1939).

Gençlerin ziyaretinden yaklaşık bir ay sonra Hamdi Arpağ, Türkiye'yi temsilen önemli bir faaliyet daha gerçekleştirerek Alman Krupp fabrikasında Türk donanması için imâl edilen "Batray" adlı denizaltıyı teslim almış ve törenle denize indirmiştir. 29 Mart 1939 tarihindeki bu törende denizaltıya ismini ise Hamdi Arpağ'ın eşi Emine Hanım vermiştir (Akşam, 29 Mart 1939).

II. Dünya Savaşı'nın öncesinde meydana gelen Avrupa merkezli ittifaklar ve ihtilaflar, Hamdi Arpağ'ın Berlin Büyükelçiliği vazifesindeki son günlerini diplomatik alanda yoğun bir mesai sarf ederek geçirmesine neden olmuştur. Bilhassa 1934 yılında imzalanan, Türkiye'nin de dâhil olduğu Balkan Antantı ile 1936'dan itibaren olumlu bir gelişme seyreden Türkiye-İngiltere ilişkilerinin 1939 yılı Mayıs ayında imzalanan ortak bir deklarasyonla ittifak boyutuna ulaşması³², Balkanlar ve Avrupa'daki hedeflerinden ötürü Almanya'yı rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık bir müddet sonra hem Alman kamuoyunda ve hem de diplomasisinde Türkiye aleyhtarı bir tutumun oluşmasına neden olmuştur. Bu yüzden büyükelçiliği görevinin son zamanlarına rastlamasına rağmen Hamdi Arpağ, bu dönemde daha çok diplomatik çabalar şeklinde tezahür eden yoğun bir mesai sarf etmiştir. Onun bu yöndeki ilk önemli faaliyeti ise 5 Nisan 1939 tarihinde Almanya Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ile yaptığı görüşmesidir. Arpağ, bu görüşmede İngiltere ile kurulan diplomatik ilişkilerden ötürü Almanya'nın ileri sürdüğü "İngiltere Türkiye'yi kuşattı" şeklindeki iddiaları yalanlamıştır. Görüşmede ayrıca; daha önce yapılan anlaşmalara binaen Türkiye'nin Alman Krupp ve Skoda fabrikalarına sipariş ettiği askeri mühimmatını bu sıralarda göndermemeye başlayan Alman Hükümeti'ni de Ribbentrop nezdinde diplomatik bir usulle protesto etmiştir (Koçak, 1, 2007: s. 348; Koçak, 1991: s. 136-137).

Hamdi Arpağ, bundan bir müddet sonra ise Alman Hükümeti'nin 1939 yılının Nisan ayından itibaren nedensiz bir şekilde boş bıraktığı Ankara Büyükelçiliği'ne atama yapılması hususunda Almaya Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Ernst von Weizsäcker ile görüşmüştür (Koçak, 1, 2007: s. 359; Koçak, 1991: s. 139). Alman Hükümeti'nin Türkiye'nin mühimmat siparişlerini göndermemeye devam etmesi üzerine de 27 Mayıs 1939'da Alman Dışişleri Bakanlığı'na bir nota göndererek, Kiel'deki Deutsche Werke tarafından yapılan torpidolar ile Krupp ve Skoda tezgâhlarında üretilen topların Türkiye'ye sevkinin engellenmesini resmi olarak yeniden protesto etmiştir (Koçak, 1, 2007: s. 417; Koçak, 1991: s. 192).

5 Haziran 1939 tarihinde Weizsäcker ile bir kez daha görüşen Hamdi Arpağ, Alman basınında çıkan Türkiye aleyhtarı haberlerden duyulan rahatsızlığı ona da iletmiştir. Weizsäcker ise Arpağ'a dönemin Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun daha önce Alman Hükümeti'ne Türkiye'nin Almanya karşısındaki herhangi bir grupta yer almayacağı şeklindeki taahhüdünü hatırlatmıştır. Bunun üzerine Arpağ, ona Türk dış politikasının temel özellikleri çerçevesinde; Almanya'nın İtalya ile yakınlaşmasından da Türkiye'nin endişe duyduğunu söylemiştir. Arpağ, görüşmenin sonunda ise Türkiye'nin İngiltere ile yapacağı ittifakın sınırlı esaslara dayandığını, bu gelişmenin Türkiye'yi İngiltere'nin bir politika aracı haline getirmeyeceğini yeniden vurgulamıştır (Koçak, 1, 2007: s. 394-395; Koçak, 1991: s. 157-158).

³² Türk-İngiliz Ortak deklarasyonu hakkında detaylı bilgi için bk. Dilek, 2014: s. 29-52; Atabey, 2014: s. 296-304.

Hamdi Arpağ bu görüşmeden 3 gün sonra, 8 Haziran 1939'da Ribbentrop ile aynı minvalde bir görüşme daha gerçekleştirmiştir. Ribbentrop'un İtalya konusunda Roma'dan aldığı, Türkiye lehine olan taahhütleri ve teminatları iletilmesine rağmen Arpağ, tıpkı önceki görüşmesindeki gibi burada da aynı hususları dile getirmiştir (Koçak, 1, 2007: s. 400-401; Koçak, 1991; s. 174-176). Ribbentrop'un iddiaları karşısında Türk basınının özgür, Türk dış politikasının ise sağlam temellere dayalı olduğunu savunan Arpağ, Almanya'nın İtalya ile olan yakınlığının Türkiye'nin Doğu Akdeniz'in güvenliği konusundaki endişelerini arttırdığı hususuna da yeniden vurgu yapmıştır (Koçak, 1, 2007: s. 402-404; Koçak, 1991: s. 161-163). Hamdi Arpağ, Ribbentrop ile yaptığı bu son görüşmeden yaklaşık bir ay sonra, henüz II. Dünya Savaşı başlamadan, 31 Temmuz 1939 tarihinde emekli olmuş ve görevini Hüsrev Gerede'ye devretmiştir (Türk Parlamento Tarihi II/III, s. 296; Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz-Berlin, 2020).

Aktarılan bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Mehmet Hamdi Arpağ, II. Dünya savaşı öncesinde Avrupa'daki gelişmelerin kritik bir seviyeye ulaştığı bir döneme denk gelen Berlin Büyükelçiliği vazifesinde de Türkiye'yi başarılı bir şekilde temsil etmiştir. Özellikle söz konusu gruplaşmaların bir numaralı aktörü Almanya nezdinde ülkesi adına yürüttüğü diplomatik faaliyetler süreç açısından değerlendirildiğinde oldukça önemlidir.

6. Siyasi Hayatı, Yargılanması ve Ölümü

Mehmet Hamdi Arpağ, emekliye ayrılmasından sonra siyasetle iştigale başlamış ve 1939 yılı sonlarında CHP'nin Ankara Bahçelievler teşkilatında idare heyeti reisliğine seçilmiştir (Ulus, 29 İkincikanun 1939). Böylelikle 1925 yılında milletvekilliğinden istifa ederek ayrıldığı siyaset hayatına bu vesileyle yeniden geri dönmüştür. Fakat Arpağ, bu dönemde tarım ve kooperatifçilik işleriyle de uğraşmıştır. Bu faaliyetlerini ise aralarında Kırklareli Mebusu Fuat Umay, Zonguldak Mebusu Rifat Vardar, Ankara Mebusu Arif Baytın ve Antalya Mebusu Numan Aksoy'un da bulunduğu bir heyetle Antalya'da kurdukları Bahçeçilik Kooperatifi çatısı altında yürütmüştür (Ulus, 17 Şubat 1940). Bu esnada, Viyana elçilisi iken tanıştığı Ali Rıza Başkan ile birlikte Ankara'da Güzel Sanatlar Matbaasını açmışlardır. Burada kıymetli evrak basımı yapan ve "Dikkat" isimli bir gazete çıkaran Arpağ, 1946 yılı sonunda hem bu ortak şirketi ve hem de gazeteyi feshetmiştir (T.C. Resmi Gazete, 30 Aralık 1946; Vakit, 16 Aralık 1946).

CHP Bahçelievler teşkilatının 1941 yılı kongresinde başkan vekilliğine seçilen Arpağ (Ulus, 21 Aralık 1941), 1943 seçimleri öncesinde de Bahçelievler teşkilatının adayı olarak tanıtılmıştır (Ulus, 13 Şubat 1943). CHP'nin Çankaya teşkilatının 1943 yılı Ekim ayındaki kongresi ile başkanlığa seçilen Arpağ (Ulus, 24 Ekim 1943), teşkilatın 1944 yılı Kasım ayındaki kongresinde de oldukça etkili isimlerden birisi olmuştur (Ulus, 19 Kasım 1944). Arpağ, mensubu bulunduğu Bahçelievler teşkilatının 1945 yazındaki kongresinde ise Ferit Celâl Güven, Şükrü Sökmensüer, Mithat

Dülger, Türkân Berker, Uluğ İğdemir, Celâl D. Bükey, Kâzım Çene, Tarık Kışınbay gibi isimlerle birlikte ilçe teşkilat üyeliğine seçilmiştir (Ulus, 7 Haziran 1945).

1945 yılı sonlarında ismi, Celal Bayar'ın kuracağı iddia edilen partiye katılacağı şeklindeki iddialarla anılan Hamdi Arpağ (Akşam, 2 Aralık 1945), 1946 yılında Demokrat Parti (DP) kurulduğunda siyasi çalışmalarına bu partinin çatısı altında sürdürmüştür. Hatta öyleki; DP'nin şubelerini kurmak üzere Temmuz 1946'da memleketi Erzincan'a dahi gitmiştir. Burada CHP aleyhine çalışmalar yapan Arpağ, CHP Kemaliye ilçe Başkanına giderek ona milletvekilliği vadetmek suretiyle DP'ye geçmesi teklifinde dahi bulunmuştur (Ulus, 5 Temmuz 1946)³³.

1947-1949 yılları arasında Hamdi Arpağ'ın ismi ortağı Ali Rıza Başkan ile birlikte çıkardıkları Kudret gazetesinde çıkan bir haber ve yazı ile ilgili olarak açılan davalarla da gündeme gelmiştir. Bu davaların ilki 1947 yılı yazında Ankara Cumhuriyet Savcılığı tarafından, adı geçen gazetede çıkan bir haberin Basın Yayın Kanunu'nun ihlal ettiği gerekçesiyle açılmış, dava sonunda sanık sıfatındaki Arpağ ve Başkan beraat etmişlerdir (Vakit 3 Temmuz 1947; Ulus, 8 Temmuz 1947; Ulus, 9 Ekim 1947).

Arpağ ve Başkan hakkındaki ikinci dava ise 1948 yılın yazında yine aynı gazetelerinde çıkan bir yazıyla Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye hakaret ettikleri gerekçesiyle Ankara Belediyesi Meclis üyelerinden olan Avukat İbrahim Kemal Oran tarafından açılmıştır. Gazetenin Yazı İşleri Müdürü Nihat Kürşat'ın da yargılandığı ve iddia makamının ağır cezalar talep ettiği bu dava 1949 yılı Eylül ayında sonuçlanmıştır. Davada her üç sanık da 4'er ay hüküm giymiştir. Önce Hamdi Arpağ'ın cezası, 60 yaşını geçtiği için 3,5 aya indirilmiş, sonra da her ikisinin cezaları da tecil edilmiştir. Nihat Kürşat'ın cezası ise eski mahkûmiyeti bulunduğundan ötürü infaz edilmiştir. Ayrıca sanıklar, davacı Avukat Kemal Oran'a 500'er lira ödemeye de mahkûm edilmişlerdir.³⁴ Siyaseten açıldıkları düşünülen bu davalardan sonra uzun süre adı gündeme gelmeyen Mehmet Hamdi Arpağ, 1955 yılında da vefat etmiştir. Cenazesi ise Kuzguncuk'ta Nakkaştepe mezarlığına defnedilmiştir (Türk Parlamento Tarihi, II/III, s. 296).

Sonuç

Mehmet Hamdi Arpağ, aldığı eğitime binaen Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başladığı memuriyet hayatını, neredeyse Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk çeyrek yüzyılına kadar devam ettirmiş, önemli bir devlet adamı ve diplomattır. Hayatı boyunca birçok vazifede bulunan Arpağ'ın önemli görevlerinden ilki hiç şüphesiz I. Dünya Savaşı yıllarındaki İşkân-ı Aşâir ve Muhacirîn Umûm Müdürlüğü'dür. Bu

³³ CHP Kemaliye İlçe Başkanı Mehmet Eti Arpağ'ın mektupla yaptığı teklifine sert bir dille yazdı başka bir mektupla cevap vermiştir. Mektup için bk. Ulus, 5 Temmuz 1946.

³⁴ Türk basınının yakından takip ettiği dava ve gelişmeleri hakkında bk. Akşam, 25 Temmuz 1948; Akşam, 28 Temmuz 1948; Vakit-Yeni Gazete, 28 Temmuz 1948; Ulus, 31 Temmuz 1948; Ulus, 4 Ağustos 1948; Ulus, 12 Ağustos 1948; Ulus, 15 Ağustos 1948; Ulus, 17 Ağustos 1948; Ulus, 21 Ağustos 1948; Vakit-Yeni Gazete, 21 Ağustos 1948; Ulus, 27 Ağustos 1948; Ulus, 29 Ağustos 1948; Vakit-Yeni Gazete, 4 Eylül 1949; Ulus, 5 Eylül 1949.

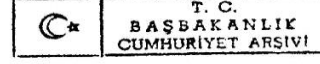
vazifedeiken I. Dünya Savaşı'nın sebep olduğu muhacirlik ve mültecilik meseleleri kapsamında; gerek işgal sahasındaki yurtlarını terk ederek başka yerlere göçen, gerekse başka yerlerden gelen Türk-Müslüman ahalinin iskânına dair dikkate değer çalışmalar yapmıştır. Yine Hamdi Bey'in kurumuyla birlikte Ermenilere yönelik yürürlüğe konulan sevk ve iskân kanunu kapsamındaki uygulamalarda da etkili bir icra makamı olduğu görülmektedir.

1923 seçimlerinde Erzincan'dan milletvekili seçilen Hamdi Bey, kısa zaman sonra Lozan Antlaşması gereğince Türkiye Cumhuriyeti ile Yunanistan arasında yapılacak nüfus mübadelesi işini yürütmek maksadıyla kurulan Muhtelit (Karma) Mübadele Komisyonu üyesi olmuştur. Hamdi Bey bu görevdeiken riyasetindeki bir heyetle Atina, Selanik, Kavala ve Drama gibi şehirlerde incelemelerde bulunmuştur. Beraberindekilerle birlikte gittiği her yerde Türklerin durumuyla ilgili gözlemlerde bulunmuş, bu doğrultuda çalışmalar yapmıştır. Hamdi Bey, bu çalışmalarını ve izlenimlerini, raporlar şeklinde de kaydetmiştir. Bu raporlarda mübadeleye tabi Türklerin yaşam standartları ve Yunan Hükümeti'nin onlara karşı tutumu hakkında değerli bilgiler mevcuttur.

Hamdi Bey 1925 yılında ise başka bir önemli vazife üstlenerek Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Viyana elçisi olmuştur. Göreve başlamasından itibaren Türk dış politikasının önemli bir temsilcisi olmayı başaran Hamdi Bey, hem Londra Konferansı heyetinde ve hem de Mübadele Komisyonu'nda birlikte çalıştığı dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in teklifiyle 1934 yılında Berlin Büyükelçiliğine atanmıştır. 1939 yılı yazına kadar da bu vazifede kalan Hamdi Arpağ, birçok önemli çalışmanın yanı sıra II. Dünya Savaşı'nın arifesindeki Almanya merkezli diplomatik faaliyetlerde de Türkiye Cumhuriyeti'ni başarılı bir şekilde temsil etmiştir. Dönemin Türk Dış Politika dinamiklerinden taviz vermeden yürüttüğü görevinden II. Dünya Savaşı'nın başlamasından az evvel 31 Temmuz 1939 tarihinde emekli olmak suretiyle ayrılmıştır.

Emeklilik sonrası hayatında ise siyasetle uğraşan Hamdi Arpağ, CHP saflarında sürdürdüğü faaliyetlerini 1946 yılından itibaren DP'de devam ettirmiştir. Fakat memuriyet hayatında gösterdiği başarıyı siyaset alanında göster(e)memiş, her iki partideki siyasi çalışmalarını alt kademedeki teşkilatçılık faaliyetlerinden ileriye taşıyamamıştır. Fakat hayatının bu döneminde çıkardığı gazetelerle Türk basın tarihinde bir yer edinmiştir. Özellikle DP'ye iltihakı sonrasında çıkardığı gazeteler üzerinden açılan davalarda sanık sıfatıyla yargılanmak suretiyle de yakın dönem Türk tarihinde isminden bahsedilen kişilerden olmuştur. Hakkında açılan davalardan sonra yaşamını yitirdiği 1955 senesine kadar ismi bir daha gündeme gelmeyen Hamdi Arpağ, siyasi faaliyetlerinden ziyade devlet adamlığı ve diplomat yönüyle yakın dönem Türk tarihinin bilinmesi ve tanınması gereken önemli şahıslarından birisidir.

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVFKÂLET
Muamelât müdürlüğü
Şube 1
Sayı 2523

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARSIVI

KARARNAME

Cevat beyfendinin Tokyo Büyük Elçiliğine tayini hesabına bo-
ğta kalan Atina birinci sınıf Elçiliği mahassasatının Viyanaya na-
kline Viyana Elçisi Hamdi beyfendiye tahsisi; Hariciye Vekâletinin
5/1/929 tarih ve 56309/10 numaralı teskeresile yapılan teklifi üz-
erine İc.V.H. inin 9/1/929 tarihli iqtimaında tasvip ve kabul olu-
nmuştur .

9/1/929

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

M.M.V.

M. Kemal

Ad.V.

M. Kemal

Bş.V.

Hamdi

Ma.V.

S. Arpağ

Ha.V.

S. Arpağ

Da.V.

S. Arpağ

ŞiM. V.

S. Arpağ

İk.V.

M. Kemal

Na.V.

Recep

Ma.V.

Hamdi

030	18	01	02	1	11	39
-----	----	----	----	---	----	----

Mehmet Hamdi Arpağ'ın Berlin Büyükelçiliğine Atama Kararnamesi
(BCA, 030-0-18-01-02-1-11-033)

Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ, Türkiye Gezisi Esnasında
Almanya İktisat Vekili Dr. Funk ile Birlikte
(Akşam, 6 Teşrin-i Evvel 1938)

Mehmet Hamdi Arpağ, Dr. Funk ile Başbakan Celal Bayar'ın Kabul Töreninde
(Ulus 7 İlk Teşrin 1938)

Berlin Büyükelçisi Hamdi Arpağ, Türk Öğrenciler için Tertiplediği Çay Ziyafetinde (Akşam, 3 Şubat 1939)

Mehmet Hamdi Arpağ, Berlin’de Resmi Bir Tören’de (Çelik, 2012: s. 124)

Kaynakça**Arşivler**

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)
 - Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
 - Dosya Usulü Tasnif Fonu (DUİT)
 - Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
- Kızılay Arşivi (KA)

Resmi Yayınlar

- Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)
- Meclis-i Ayân Zabıt Cerideleri (MAZC)
- Hariciye Vekâleti Yıllığı, 1959, Ankara (Tarihsiz)

Sürelî Yayınlar

Akşam
Atı
Cumhuriyet
Dersaadet
İfham
İkdam
İleri
Kurun
Sabah
T.C. Resmi Gazete
Tasvir-i Efkâr
Tevhid-i Efkâr
Ulus
Vakit
Vakit-Yeni Gazete

Telif Eserler (Kitaplar-Makaleler-Tezler)

- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri-VII 1914-1918*, (2007). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Aslan, Betül, (1991) *Refet Paşa ve İşgalden Kurtarılacak İstanbul'un İdâresi Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

- Atabey, Figen, (2014) “İkinci Dünya Harbi Öncesi, Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (31), 296-304.
- Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları-I*, (1993). (haz. Bilâl N. Şimşir), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atnur, İbrahim Ethem, (1991). *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
- Atnur, İbrahim Ethem, (1994). “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 4 (14). 121-139.
- Atnur, İbrahim Ethem, (2005). *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara: Babil Yayıncılık.
- Bozkurt, Nebi, (2011). “Tersane”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*-40, 511-513.
- Çalık, Ramazan, (2002). “Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)”, *Türkler*-16, 818-822.
- Çapa, Mesut, (1988). “Lozan’da Öngörülen Türk Ahâlî Mübadelesinin Uygulanmasında Türkiye Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti’nin Katkıları” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, I (2). 241-256.
- Çelik, Latif, (2012), *Alman Kaynaklarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Dikici, Ali, (2017). “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Polisinin Alman ve Avusturya Polis Teşkilatları ile İşbirliği (1923-1938)”, *Belgi Dergisi*, 14. 472-495.
- Dilek, Mehmet Sait, (2014). *1939 Yılı Türk-İngiliz Siyasi İlişkileri*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Duman, Önder, (2016). “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Parti Marşı Arayışı (1935-1947)”, *History Studies*, 8 (2). 1-13.
- Efiloğlu, Ahmet, (2011). “20 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 19. 111-180.
- Erdem, Ufuk, (2014). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güner, Zekâi, (2012). “Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin İskân Politikası”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, (10-15.09.2007 Ankara-Türkiye), *Bildiriler, Tarih ve Medeniyet Tarihi- III*, Ankara. 1453-1466.
- İpek, Nedim, (2006). *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınevi.
- Karakuş, Ufuk, (2018). *Batı Anadolu’da Yunan İşgali Nedeniyle Çıkan İç Göçler (1919-1923)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, Cemil, (1991). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, TTK Yayınları, Ankara

- Koçak, Cemil, (2007). *Türkiye 'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma-1*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marttin, Volkan, (2011). "Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (5).14-30.
- Şahin, Eyüp, (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gayrimüslim Polis Biyografileri-II*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Şahin, Feyza Kurnaz, (2018). "Cumhuriyet Dönemi Dış Ticaret Politikası ve Bir Örgütlenme Örneği: Türkofis ve Faaliyetleri (1934-1939)", *History Studies*, 10 (8), 143-176
- Şimşir, Bilâl N. (1996). *Bizim Diplomatlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, Bilal N. (2006). "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXII (64, 65, 66). 15-89.
- TBMM Albümü*, 1. Cilt, 1920-1950, II. Yasama Dönemi 1923-1927, (2010). Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Tinal, Melih, (2001). *Bir Siyasal Kişilik Portresi Olarak Dr. Teyfik Rüştü Aras*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927*, III. Cilt, (1995). Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Basımevi Müdürlüğü Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Baki Sarısakal, *Mübadele Sırasında Hamdi Bey'in Raporu*. 20 Kasım 2019 tarihinde <http://bakisarissakal.com/hamdi-bey-raoru.pdf> adresinden erişildi.
- Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz*. 30 Mart 2020 tarihinde <http://berlin.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> adresinden erişildi.
- Büyükelçilik Tarihi ve Önceki Büyükelçilerimiz*. 25 Mart 2020 tarihinde <http://viyana.be.mfa.gov.tr/Mission/MissionChiefHistory> adresinden erişildi.
- Mehmet Hamdi Arpağ'ın Hal Tercümesi*. 30 Nisan 2020 tarihinde http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/gazeteler/webmazbatalar/tbmm/d02/ht_500_1_2.pdf adresinden erişildi.
- Mehmet Hamdi Arpağ'ın Seçim Mazbatası*. 25 Nisan 2020 tarihinde http://www.tbmm.gov.tr/eyayin/gazeteler/webmazbatalar/tbmm/d02/ht_500_1_2.pdf adresinden erişildi.
- Teyfik Rüştü Aras'ın Hal Tercümesi*. 24 Kasım 2019 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/gazeteler/web/mazbatalar/tbmm/d03/ht_341_1_3.pdf adresinden erişildi.